

# Bernáth László – Kocsis László (szerk.): Az igazság pillanatai?

**METAFILOZÓFIAI VÁLASZOK A SZKEPTIKUS KIHÍVÁSRA**

*Pesti Kalligram, Bp., 2021. 460 old., 3990 Ft*

Tózsér János néhány éve megjelentetett egy könyvet arról, hogy mivel a filozófiában kezdettől fogva diszszenzus, folytonos egyet nem értés uralkodik, a filozófia kudarcra van ítélve, amiért is a filozófusoknak fel kell függeszteniük filozófiai nézeteiket (Tózsér János: *Az igazság pillanata*. Pesti Kalligram, Bp., 2018.). A könyv körül vita alakult ki, amelynek anyagát ez a kötet tartalmazza, szám szerint huszonnégy vitacikket, valamint Tózsér János válaszát a bírálótokra.

E helyütt a recenzens, nem tudván elnyomni magában öreg tanári reflexeit, hadd tegyen bevezetőül egy szubjektív megjegyzést: örömmel fedezte fel a kötet szerzői között szép számmal az ELTE analitikus filozófiai doktori programjának hajdani hallgatóit, nem utolsósorban magát Tózsér Jánost, akivel kollégái színvonalas kritikái észrevételeikkel szállnak vitába.

De mi is pontosan a vita tárgya?

Tózsér a metafizikai szkepszis álláspontjára helyezkedve nem egyszerűen azt állítja, hogy a filozófia kudarcra van ítélve, hanem pontosabban szólva azt, hogy a filozófia sikertelen *episztemikus* vállalkozás, mert egyetlen filozófiai problémát sem sikerült megoldania, és egyetlen filozófiai igazsággal sem tudott előhozakodni. A filozófusok között így szükségképpen nincs egyetértés, s nincs olyan filozófiai elmélet, amelyet mindenki elfogadna. A konklúzió: a mondottakból kifolyólag egyetlen filozófus sem tarthatja fenn komolyan nézeteit.

Mindezt egy részletesen kidolgozott érvelés hivatott bizonyítani. A kötet majd mindegyik tanulmánya idézi Tózsér érvét, tegyük itt mi is ezt:

1. a filozófia episztemikus vállalkozás: a filozófusok filozófiai problémák megoldására vállalkoznak.
2. A filozófia sikertelen episztemikus vállalkozás: a filozófusok egyetlen filozófiai problémát sem oldottak meg.
3. Ha a filozófusok egyetlen filozófiai problémát sem oldottak meg, akkor a filozófia művelése nem alkalmas módja a filozófiai problémák megoldásának.
4. Ha a filozófia művelése nem alkalmas módja a filozófiai problémák megoldásának, akkor a filozófia módszerei rosszak és megbízhatatlanok.
5. Ha a filozófia módszerei (a filozófiai problémák megoldására) rosszak és megbízhatatlanok, akkor a filozófusok rossz és megbízhatatlan módszerek alapján alakítják ki és igazolják a filozófiai álláspontjukat.
6. Ha a filozófusok rossz és megbízhatatlan módszerek alapján alakítják ki és igazolják a filozófiai álláspontjukat, akkor a filozófusok normatív értelemben nem hihetik azt, hogy a filozófiai álláspontjuk igaz.

Következésképpen:

(K1) A filozófusok normatív értelemben nem hihetik azt, hogy a filozófiai álláspontjuk igaz.

Továbbá:

7. Ha a filozófusok normatív értelemben nem hihetik, hogy a filozófiai álláspontjuk igaz, akkor a filozófusoknak fel kell függeszteniük a filozófiai álláspontjukat.

Következésképpen:

(K2) A filozófusoknak fel kell függeszteniük a filozófiai álláspontjukat.

A fenti premisszák bármelyike támadható, ahogyan ez látható is a kritikák többségéből. Majdnem mindegyik vitatja az egyik vagy a másik premisszát, vagy a levezetés egészét.

Emeljük ki mindjárt az első premisszát. Többen egyértelműen elvetik, hogy a filozófia episztemikus vállalkozás lenne. Demeter Tamás cikkének egyenesen az a címe, hogy „a filozófia nem episztemikus vállalkozás”. Írásában kijelenti: „Szerintem Tózsér Jánosnak sem a filozófiai vizsgálódás természetével, sem pedig [...] minden vizsgálódás legáltalánosabb céljával kapcsolatban nincs igaz” (23. old.).

A hozzászólók többsége elfogadja ugyan, hogy a filozófia többek közt episztemológiai vállalkozás *is* (Hankovszky Tamás: „nem tagadom, hogy a filozófia episztemológiai vállalkozás is volna”, 283. old.), de szinte senki sem tartja erre leszűkíthetőnek.

Egy recenzió természetesen nem dolga, hogy igazságot tegyen a vitázó felek között, akik az ismertett könyvben szerepelnek. Ezúttal azonban nem tudom zárójelbe tenni saját véleményemet: magam is úgy gondolom, hogy a filozófia *nem* episztemikus vállalkozás, legfőljebb része és segítője episztemikus vállalkozásaink kivitelezésének, amennyiben elvégzi a hozzájuk szükséges fogalmak elemzését. Ennek ellenkezőjét gondolni a filozófia történetének és az európai kultúrában játszott szerepének negligálását jelenti. Tózsér *szubsztantív* igazságok kimondását várja a filozófusoktól, amivel szintén vitát gerjeszt. Sok filozófus (így a múlt század analitikus gondolkodói, de nem csak ők) ugyanis úgy véli, hogy a filozófia „másodfokú diszciplína”, vagyis nem a világról tesz kijelentéseket, hanem a világról alkotott hétköznapi, tudományos és vallási fogalmaink logikáját tárja fel. A filozófia ezek szerint a gondolkodás reflektív szintjéhez tartozik, ami szűkebb értelemben megfelel a gondolkodás történetéről alkotott képünknek, tágabb értelemben pedig annak, hogy az emberi elmének általános (és egyedülálló) tulajdonsága a reflexió képessége és a reflexióra való beállítottság. A filozófia pon-

tosan elménk e képességének intézményesült kifejeződése. Azt, hogy a filozófia nem szubsztantív igazágokra törekszik, vagyis nem a világról tesz kijelentéseket, a kötetben Kocsis László úgy fogalmazza meg, hogy „a filozófiában nem tényeket keresünk”, s ezért „a filozófusok célja nem lehet igaz kijelentések kimondása és konkluzív érvekkel való igazolása” (91. old.), miközben – félreértés ne essék – az sem lehet persze a céljuk, hogy hamis kijelentéseket tegyenek.

Tőzsér érvét illetően az egyik leggyakoribb, s alighanem jogos kritikai észrevétel az, hogy az érv körben forgó és öncáfoló (Márton, 155. old.; Szabó, 168. old.; Bárány, 199. old.; Bernáth, 295. old.). El kell ismerni, Tőzsér megpróbálja elhárítani az öncáfolat veszélyét, mégpedig úgy, hogy az általa felállított kritériumot alkalmazva, érvének premisszáiban csak empirikusan igazolt állításokat és truízusokat használ föl. Ám kritikusi szerint ez egyáltalán nem óvja meg az öncáfolat veszélyétől. (Sőt Márton Miklós állítása szerint „Tőzsérnek nem sikerül kivédenie az öncáfolat vádját”, 155. old.).

Eltekintve attól, hogy maga a szóban forgó kritérium cseppfolyós és bizonytalan, vajon mennyire tekinthető empirikusan igazoltnak például a második premissza, amely szerint a filozófusok egyetlen filozófiai problémát sem oldottak meg? Ez filozófiatörténeti kérdés, melyre csak elmélyült kutatások alapján lehet választ adni. Vannak a kötet szerzői között is, akik úgy vélik, hogy kétséges, mennyiben támasztható alá a filozófiai problémák megoldhatatlanságáról szóló eszmefuttatás (Sutyák, 123. old.), vagy akik pozitíve azt állítják, hogy *vannak* megoldott filozófiai problémák (Bárány, 201. old.).

Mint mindjárt az elején láttuk, a filozófia episztemikus sikertelenségéről szóló érvelés alapját az egyetemes disszenzusra hivatkozás teremti meg. Ezen a ponton természetesen újabb kérdések merülnek fel. Vajon valóban olyan nagy probléma a disszenzus? Vagy ellenkezőleg: nem éppen lételeme a filozófiának? Mindenesetre Hankovszky Tamás, Tőzsér bírálói közül nem egyedül, ez utóbbit gondolja, kijelentve: „a nézőpontok

különbségétől elválaszthatatlan disszenzust nem kudarcnak tekintem, hanem egyrészt a filozófia forrásának, másrészt annak a módnak, ahogyan [...] egy megfelelően népes közösségben az igazságot birtokolni lehet” (285. old.).

Tőzsér könyvéből a filozófiának olyan képe rajzolódik ki, ahol a szereplők magányos filozófusok, akik elszigetelt elmékként állnak szemben a megoldhatatlan filozófiai problémákkal. Ennek a képnek problematikus voltára hívja fel a figyelmet Bárány Tibor. „Az is komolyan csökkenti – mondja Bárány – Tőzsér elemzésének intellektuális vonzerejét, hogy nem vet számot a filozófia nevű episztemikus vállalkozás társas jellegével, és általában a filozófia művelésének társadalmi-intézményes kontextusával”, mivel a filozófusok „nem egyénileg keresik az igazságot, hanem a tudományos közösség részeként” (203–204. old.). Ez, tegyük rögtön hozzá, magában foglalja a történelmi dimenziót, hiszen a filozófiai problémáknak történetük van, néha ezeréves történetük, s a tudományos közösség, vagyis a filozófiai iskolák, úgyszintén száz és ezer éven át foglalkoznak velük, megoldásaikat és ellenvetéseiket tovább hagyományozva az utánuk jövő filozófusoknak.

Tőzsér szkepszise *metafilozófiai* jellegű, hiszen szándéka szerint csak a filozófiai megismerésre vonatkozik, nem terjed ki az emberi ismeretekre általában, s főképpen nem a tudományos megismerésre. Ellenben semmilyen metafilozófiai szkepticizmus sem állhat meg a lábán metafilozófiai keretelmélet nélkül, ám épp a metafilozófiai szkepticizmus lehetetlenné is teszi egy ilyen elmélet kidolgozását (187. old.). Következésképpen egy ilyen elmélet hiányában, nincs akadálya annak, hogy a metafilozófiai szkepszis a tudás lehetetlenségét állító általános szkepticizmussá váljon. Tőzsér könyve ily módon egy általános szkepticizmus hirdetőjének tekinthető.

A kötetet Tőzsér írása zárja *Két év „távlatából”* címmel, melyben mindegyik bírálójának külön-külön válaszol. Érdekes és a filozófia történetében is ritkaságszámba megy ez a válasz, hiszen Tőzsér kijelenti, hogy

könyve koncepcióját elhibázottnak tartja, s azóta írt is egy új könyvet. Elismeri, hogy nem tisztázta a filozófia mint episztemikus vállalkozás fogalmát, s így nem világos, minek a sikertelenségét bizonygatta. Emellett helytelennek tartja, hogy a metafilozófiai nézetek közül a szkepticizmus (vagy metaszekpticizmus) mellett kötelezte el magát. Úgy tűnik tehát, hogy utóbbi nézetét ezzel teljesen visszavonta. Ami viszont a válasz szubsztanciális részét illeti, lényegében megismétli korábbi gondolatait, persze a szkeptikus felhang nélkül.

Tőzsér könyve egy régi játszma újrajátszása. S nem is az első, hanem a sokadik. Ebben a partiban a legnagyobb játékos mind a mai napig Kant. Az olvasóban fel is merülhetett a kérdés, hogy Kant után miért volt minderre szükség, miközben mindannyiunknak, beleértve a filozófusokat, sokkal nagyobb gondjaink vannak, mint a filozófia csepülése episztemikus sikertelensége miatt. Az itt ismertetett kötet megváltoztatta ezt a benyomást. Tőzsér könyve mindenestre alkalmat adott arra, hogy Bernáth László és Kocsis László kiváló szerkesztésében megszülessen egy magas színvonalú tanulmánykötet a fiatalabb filozófus generáció részvételével az örökké aktuális kérdésről: arról, hogy mi a filozófia természet.

KELEMEN JÁNOS

## Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet

Szerk. Bene Sándor, Pintér Márta Zsuzsanna. *Liceum, Eger, 2021. 584 old., 7500 Ft*

[*Betegség és gyógyulás a kora újkori irodalomban (1450–1760 k.)* Rebakucs-konferencia, Eger, 2020. szeptember 3–5.]

Nagyon megilletődtem a Zrínyi-szövegtől, amelyet a Rebakucs [Reneszánsz és Barokk Kutatócsoport] 2020 őszi egri konferenciája szerkesztett anyagát közreadó könyv bemu-

tatóján Csöre Gábor színművész szavalt el, mert egyrészt még hozzászólásként is lehetett értékelni azon nézetek ellenében, amelyek Zrínyit rossz vagy hibás verselőnek tartották vagy tartják, másrészt pedig azért, mert szerepelt benne egy részlet az Ötödik énekből is, ahol Zrínyi használ egy terminus technicust, azaz szakkifejezést hazánkra, Magyarországra, amelyet addig meglehetősen kevesen alkalmaztak jelzőként erre a királyságra (talán ő az első?).

„Harcolnunk pediglen nem  
akármilyen okért  
Kell, hanem keresztény szerelmes  
hazánkért”

(*Szigeti veszedelem*, V/27., 1–2. –  
kiemelés Sz. L.)

A konferencia egyik korábbi előadásán elhangzott egy II. Lajos királyunktól származó levél, amelyben a „res publica Christiana” latin kifejezés szerepel. Egyszer régen Kulcsár Péterrel beszélgettünk arról, hogy ezt a Bonfininél rendkívül gyakori fordulatot lehetetlen szövegösszefüggéstől mentesen, egy állandó jelzős szerkezettel lefordítani, mert hol ezt jelenti, hol azt. Kulcsár maga „keresztény államiságnak” fordította – pedig az államiság szó akkor még nem is létezett, de így próbálta megközelíteni a latin jelentésmagját, vagyis valami olyasmit, ami közös a szóban forgó, török megtámadta európai államokban –, de lehet úgy is fordítani, hogy „keresztény közösség”, vagy valami hasonló, annak viszont nincs köze az államhoz.

Nagyon is megnyugtató tehát a hallott „keresztény hazánk” a két Zrínyi, vagyis a szigeti hős és a költő szájából. Bonfini Zrínyi természetesen olvasta, tudjuk azt is, hogy nyilatkozata szerint az ő könyve a magyarok számára az Öszövétség, és nem tartom elképzelhetetlennek, hogy egy méltatlanul elfeledett és szerintem remekírónak nevezhető váradi kanonok, a csik-kászoni László Pál (?–1729) – akinek Petrarca-fordításáról éppen a konferencián tartott *Sarlós Szent Petrarca* című előadásomban beszéltem – viszont nyugodtan olvashatta Zrínyit. A

könyvet ugyanis az akkor már régóta bujdósóvá lett Mikes Kelemen nagybátyjának, Mikes Mihálynak ajánlotta, aki korábban maga is Rákóczi lelkes híve volt, s egy ideig szintén moldvai bujdósásra szorult, és akit így vigasztal az általa válogatott és fordított Petrarca-könyv utolsó fejezetében (amelyből kihagyta az összes antik példát, híres antik uralkodók, filozófusok vagy költők haláláról, így Ratio csak azzal tudja vigasztalni beszélgetőpartnerét, Dolort): „*Fájdalom. Kard miatt veszek-e! / Okosság. Tehát néked egy sorsod vagyon, amaz dicsőséges férfiakkal, a' kik véreket a' Keresztény Haza mellett-ki-ontották.*” (*Nagy emlékeztető Petrarcha Ferencznek A' jó, és gonosz Szerencsének Orvoslásáról írott két könyvecskéje, Jó, és Bal Szerencsék között forgóknak vigasztalására, Deákból Magyarra fordítottatott László Pál, Ruthenis Praepost, és Váradi Canonok által, Kassán, az Akadémiai Betűkkel, 1720. 237. old.*)

Ez a szöveg teljességgel a fordítóé, Petrarchához semmi köze. Szép bátorságra vall kilenc évvel a szatmári béke után... Persze a derék prépost-kanonok egyrészt székely volt, másrészt tudhatta patrónusa, Mikes Mihály unokaöccséről, hogy az a lázadó Rákóczi mellett bujdosik, annak viszont szintén lázadó, ezért meg is lakolt, hiszen „kard miatt” veszett el, és a *Szigeti veszedelem* költője éppen ennek a lázadónak volt a bátyja... Ami a kassai cenzort illeti, ő csak Homéroszt követte, aki, mint Horatiustól tudjuk, néha szundikált.

Rátérve magára a kötetre, első helyen kell említenem Pintér Mária Zsuzsannát és Bene Sándort, akik egyrészt szerzők, másrészt ők szerkesztették meg a 28 tanulmányból álló könyvet. Nagyon fontos a kettőjük előszava, amely jól tagolja a majd hatszáz oldalas, tehát igen terjedelmes könyv mondanóját, és nyilván a bevezető hatására engedtek a szerzők a szerkesztők felszólításának, hogy tanulmányaik végére írjanak összefoglalót. Ez jól elkülönülő ciklusokra bontja a gondolatmenetet, és szolgálja a kötet mint egész alapszándékát is. A címválasztás nem véletlen, mert hiszen a téma iszonyatosan összetett. A két első szó a tulajdonnév, tehát a

Zrínyi Miklós, de ez egyrészt a szigeti, másrészt a költő. Jól szolgálja ezt a Szépművészeti Múzeum régi magyar gyűjteményéből vett XVI. század végi, ismeretlen művésztől származó festmény, a *Zrínyi Miklós apoteózisa*, ahol a mártír Zrínyi maga úgy imádkozik letérdelve a Keresztre Feszítetthez, ahogyan majd a költő Zrínyi fog a feszületre írott záróversében, és azt, hogy kiről is van szó, három kis angyal jelzi a kép alján: egyik a sisakját fogja, másik a pajzsára támaszkodik, a harmadik pedig császári zászlót lenget és latin nyelvű halotti lobogót, amelyen a hős halálának helye és dátuma olvasható. Van egy felnőtt angyal is, aki pedig koszorút helyez az imádkozó hős fejére. Tehát mintegy már a címlap is a maga ikonográfiájával tükrözi a cím jó értelemben vett kétértelműségét.

Mi köze van tehát egymáshoz a két Zrínyinek? Erről szól a kötet, és a feladatot vonzóvá, nehezzé, majdnem lehetetlenné teszi, de mégis olyanná, amit megkerülhetetlen kihívásnak tart. És megoldandónak! Azt merem mondani, hogy eredményesen, azzal együtt, hogy sok szerző jut oda, amikor összegezni kell, hogy jelzi még azt is, mi maradt ki, mi az, ami hátravan, mi az, amit még ajánl. Idézem azt a pár szót az előszóból, amely erről a ravasz, de eredményes módszerről szól:

„A történeti barokkban a modern tömegtársadalom ismeri fel saját eredetének meghatározó (s nem feltétlenül pozitív) vonásait: a színlelést és a leplezést, a politikai és üzleti propaganda technikáinak kifejlődését a vallási propaganda fogásaiból, a manipuláció retorikájának csúcsra-járatását, a hatalom színházzá válását, a szuverenitás erkölcsi és szakrális alapjainak eltűnését — hogy csak néhányat említsünk az ismert (jórészt negatív) toposzok közül. Ugyanakkor ezt a kultúrkritikai hullámot is ellensúlyozza egy új típusú történeti érdeklődés a barokk iránt. A kétezres években a figyelem középpontjába egyre inkább az irodalmi modernitás és a barokk kapcsolata kerül, a »régiek és modernek« vitájának újabb és újabb előzményei,

a XVI–XVII. század fordulójáig visszakövethető rétegei nyílnak meg a megélénkülő kutatások és szövegkiadások nyomán, az irodalmi emlékezet tudatos rendezésének technikái tárulnak fel a műfajok sokaságában. Konferenciánk ebben az új, egyszerre eszméletörténeti és irodalomtörténeti kontextusban közelített a barokk irodalom hazai jelentőségének felméréséhez, a későbbi barokk korok kultúrájában játszott szerepének megértéséhez.” (10. old.)

Ez a részlet egy hosszú bekezdés végéről való, amely a magyar kutatás legújabb, a Klaniczay Tibor által rendezett győri konferenciától eredeztethető korszakát jellemzi, minősíti és kitűzi feladatait. Azt lehet mondani, hogy mindez megelőzte Európa-szerte azt a módszert és szemléletet, amellyel ma néznek a barokkra.

Kecskeméti Gáboré az első tanulmány, abban az I. ciklusban, amelynek címe *Barokk (Periodizáció, poétika, retorika, komparatiztika)*, és amely összesen négy tanulmányból áll. Kecskeméti Gábor (*A barokk korszakfogalom a retorikai kutatások kiteljesedése után*) egy olyan fordulatra figyelmeztet, amelyet egy amerikai kutató, Debora K. Shuger 1988-ban megjelent könyvének magyarra fordított címével jellemez: *Szent retorika, a keresztény nagystílus az angol reneszánszban*. Shuger eredményeit Kecskeméti Gábor úgy operálja ki, hogy azok nemcsak az angol reneszánszra érvényesek, hanem megmagyarázzák azt az ellentétet is, amely a barokk és a késő reneszánsz között például Pázmány esetében fönnáll. Mint tudjuk, a reneszánsz, a manierizmus és a barokk, ezen belül pedig a kora barokk, késő barokk, előfelvilágosodás kategóriái majdnem minden egyes konferencián előkerülő problémahalmazt kínálnak, amely egyrészt magyarázatot keres bizonyos dolgokra, másrészt le akarja leplezni azt, hogy valamit vagy nem értünk, vagy félreértünk, vagy valahogy másképp vannak a dolgok, mert szükségszerűen így történik, ha egy művészettörténeti fogalmat átviszünk a filológia vagy a retorikatörténet területére.

Tehát Shuger nézetei határozottan jót tesznek a magyar olvasónak és a magyar alkalmazónak.

A tanulmány további része olyan alapvető problémát tárgyal, amely azután nagyon sok cikkben előjön: a manierizmus kérdését, pontosabban azt, hogy a hellenisztikus retorika egyes elemei miért kaptak új életre, holott addig senki sem törődött velük, és miért lehettek egy újfajta modernizmusnak a kezdeményezői. Miután itt áll a klasszicista, humanista kezdet, a manierista vagy hellenisztikus továbbfejlesztés, és akkor utána jön valami, amit egy idő után barokknak lehet nevezni. Mivel Kecskeméti Gábor is jól alkalmazta az összefoglalást a végén, idézem a lezáró gondolatát: „A barokk magas stílus – amelybe, amint láttuk, Pázmány irodalmi stílusa maradéktalanul beilleszthető – olyan szövegeket hozott létre, amelyek nem a gyönyörködés, a beléfeledkezés, az ámulat egyoldalú szerepét osztják közönségükre, hanem lehetőséget adnak létszemléleti összegzésre, introspektív kontemplációra, a megérintettség többféle emotív hatásban való befogadására, az akarati elköteleződés megélésére és még sok más olyan affektív rezonálásra, amelyek majd a posztromantikus szépirodalom hatásrepertoárjának a részei lesznek.” (45. old.)

A második tanulmány Bitskey Istváné (*A magyar barokk irodalom kezdete a Pázmány-életmű tükrében*), egy adott szerző szövegei alapján vizsgálja ugyanezt a kérdéskört. Idézzük most legfontosabb megállapítását: „A felfokozott emocionalitás szóművészeti megjelenítése magával hozta a *decorum* előtérbe kerülését, a metaforakultuszt, a gondosan felépített, s ezáltal meggyőző erejűvé váló körmondatok és halmozások korábbinál erősebb preferenciáját, a transzcendencia iránti elkötelezettséget, a »theatrum mundi« képzetét, röviden szólva: a szakirodalom által barokknak nevezett formavilág és gondolatvezetés megjelenését. Azét a szövegvilágét és mentalitását, amely a Kárpát-medencében a XVII. század további évtizedeiben újjáformálódó epiztemiológiai közegben alakítja ki különböző változatait a heroizmustól

és a mártírológiától az enciklopédizmuson át az iróniáig és a csiszoltság formavilágáig, majd a XVIII. század még komplexebb szövegeinek együtteség.” (66. old.)

Következik Tasi Réka írása: *Barokk illúziók. Enargeia, imaginatio és epiztemológia a retorikában*. Az a bizonyos fordulat, amelyet Shuger észrevett, pontosan ezeknek a hellenisztikus retorikai fogalmaknak az alkalmazása, hatása. Berkes Tamás tanulmánya (*A cseh barokk komparatistikai perspektívában*) azért nagyon fontos, mert a kötet későbbi részében, az utóéletéről és a komparatistikáról szólva, az itt érintett történeti-földrajzi-területi egység később is előjön. Elsősorban a horvát viszonylat, de lesz aztán szó szlovákokról, csehekről, németekről, köztük magyarországi németekről is. Ami itt azzal jár, hogy Berkes Tamás kénytelen a magyar olvasó számára is tudatosítani, amit talán nem mindenki tud, hogy miccsoda negatív képet festettek a fehérhegyi csata utáni kultúráról a cseh vagy csehszlovák – itt ez a szó most nem az államot, hanem mint a kettőt összekovácsoló ideológiát koholó történészek és írók megjelölése szerepel – szerzők, akik a jezsuitáknak az ördög szerepét osztották, és a nemzeti érzület fölépülését kétségtelenül egy antijezsuita Masarykban próbálták megtalálni. Sok ilyen tanulmány már olvasható magyarul, és van hozzá olyan cseh iskola is, amely ezt elfogadja, ha nem éppen rájuk vonatkozik. Ezt éppen a nagy cseh jezsuita történésznek, Balbinusnak a reneszánsza mutatja leginkább, és ebben a kutatásban magyar tudósok is részt vettek.

A II. ciklus címe *Zrínyi (Életmű és személyiség; forma, források, értelmezés)*. Ebben Bene Sándor tanulmánya (*Szirének, főnixek, könnyek. Zrínyi Miklós költészete a kortárs poétika összefüggésében*) nagyszerű, felvillanyozó írás. Bemutatja, hogy egyrészt a korábban csak szórványosan emlegetett Marino és követői hogyan hatottak döntően Zrínyi költészetére, másrészt viszont azt is, hogyan sikerült ezt Zrínyinek egészen egyedi és lenyűgöző módon egy másik iskolát követő költészeti irányval ötvöznie, amely ráadásul anti-

marinista volt, kapcsolódva VIII. Orbán, a költő-pápa poétikájához. Ezen költői iskolának legnagyobb alakja az a Girolamo Preti, akinek nagyságát az olasz barokk-kutatás is csak újabban fedezte fel, és akit Zrínyivel kapcsolatban egyáltalán nem emlegettek. A tanulmány hosszabb méltatásától nemcsak azért kell eltekintennünk, mert ezt a recenzió terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hanem azért is, mert ez voltaképpen egy fejezete Bene Sándor legújabbán megjelent, *A harmadik szirén – Zrínyi Miklós költészete* című nagyarányú Zrínyi-monográfiájának (Osiris-Gondolat, Bp., 2021.).

Utasi Csilla írása (*Szándék és imitáció Zrínyi Miklós Syrena-kötetében*) nagyon sok újat hoz Zrínyi Péter recepciójában, és abban, hogy az általa készített horvát fordítás hogyan változtatta meg bátyja művének utóéletét a horvát vagy általában a déli szláv olvasók számára. Hargittay Emil alapvető elemzésének címe: „*iffiul pro 2bus syllabis Licentia Poetica*”, Zrínyi és a magyar nemzeti versidom. Kiderül belőle, hogy Zrínyinek igenis volt füle, értett a verseléshez, és aki azt állítja ezek után róla, hogy botfűlű volt, talán forduljon fülészhez. (Nem azt mondom, hogy forró ölmet öntsünk bele...)

Nagy Levente igencsak elgondolkodtató tanulmányt írt: „*Sors bona virtus melior*” – *Néhány megjegyzés a sztoikus, a heroikus és a desperatus Zrínyiről*. Abból a Zrínyi-jelmondatból indul ki, amely láthatóan nagyon is különbözik a *Sors bona nihil aliudtől*, amelyet rengeteg helyről ismerhetünk, és mint tudjuk, a *Syrena*-kötet címlapján is szerepel. Ez a variáns a Zrínyi 1663–1664. évi téli hadjárataról szóló olasz költeményt díszítő metszeten olvasható. Nagy Levente megállapítja, hogy minden valószínűség szerint Megyeri Zsigmond, a Zrínyivel és Vitnyédyvel is kapcsolatban álló, rendkívül művelt jogász lehetett a költő mintája. Megyeri egy akkoriban népszerű francia szerzetes könyvét fordította latinra, akinek gondolatait később egy magyar nyelvű könyvében is felhasználta. Könyve annak a teológiai rejtélynek a megmagyarázására törekszik, hogy miért nyomorgatja Isten a Földön a

gonoszok által az igaz embereket. A javasolt megoldás: így az igazak el is fordulnak a világtól, és minden erővel a túlvilági boldogság felé igyekeznek. Zrínyi ezt a gondolatot szinte szó szerint ki is fejté, igaz, hogy prózában. Ennek alapján születik az a felismerés, hogy Zrínyi Malvezzitől veszi át a költészet meghatározását, és így azonosítja a maga költői szerepét a Szentlélek sugallatát halló prófétaéval, nem pedig a történetíróéval. Nagy Levente tanulmányának legizgalmasabb felismerése, hogy Zrínyi egyszerre két, egymással szinte ellentétes gondolati építmény között vergődött: az egyik a sztoicizmus és a machiavellizmus gondolatai a szerencséről, a másik pedig az a tébolyítónak nevezhető kétségbeesés – amelyről viszont Ács Pál írt régebben –, amely nem hisz abban, hogy harca sikerre vezethet, hanem a haza végpusztulását vizionálja.

Kiss Farkas Gábor írásának címe: *Zrínyi és Homérosz*. Bravúrosan érvelve bizonyítja be, hogy Zrínyi – noha könyvtárának fennmaradt darabjai alapján költői értékű fordításban nem olvashatta Homéroszt, csupán iskolás vagy kommentárszerű latin változatokban, görögül pedig nem tudott annyira, hogy hozzáfért volna az eredetihez, mégis igen alapvető indíttatást kapott mind az *Iliász*tól, mind az *Odüsszeiától*, mert az elolvasott anyagok, valamint Homérosz általa ismert költészettörténeti utóélete meggyőzte arról, hogy dédapja igazi hőseposzi hős. Olyan győzhetetlen vitéz, mint Akhilleusz volt, aki azonban a végén meg is hal, másrészt pedig Vergilius az ő imitációja nélkül sosem tudott volna a latin, illetve későbbi európai eposzmodell fő mintájává válni. Továbbá a homéroszi „hamartia” és a „katharszisz” Zrínyinél már nem egy személyhez, „hanem az egész nemzethez, a magyarsághoz kötődik”.

Szelestei Nagy László tanulmányának (*Oráció Szent Lászlóról az 1634. évi bécsi Szent László-napi ünnepségen*) nagyon köszönöm, hogy rámutatott egy korábban írott tanulmányom tévedésére, ugyanis én nem jöttem rá arra, amire ő igen, hogy a 14 éves Zrínyi Miklós helyett egy jezsuita írta a Szent László-beszédet.

Ezt aztán olyan összefüggésbe tudta helyezni, amely ennek az egész bécsi Szent László-napi egyetemi ünnepségnek megadta a háttérét, ideológiáját és legfőképpen a pedagógiáját, hogy ti. mire volt jó az ilyen típusú panegyricus, avagy beszéd, és hogy mennyire különbözik a retorika más alkalmazott válfajaitól. Szentmártoni Szabó Géza (*Egy Zrínyinek tulajdonított epigrammáról*) kimutatja, hogy a verset nemcsak hogy nem Zrínyi írta, hanem olyan verselmény, amelyben egy francia ügyvéd John Barclay *Euphormionis Lusini Satyricon* című művét folytatja egy irtózatos, cízvaros, félpornó, félremregényben.

Fazekas Sándor írása („*Hálát Istennek ad, verssel imádkozik*”. Zrínyi Miklós *Elégiájának értelmezéséhez*) arról az elégiáról szól, olyan háttérrel tud rajzolni hozzá egészen a XIII. századig, a trubadúrköltészetig, illetve a neolatin himnusz-költészetig visszanyúlva, amelyet eddig egyáltalán nem ismertünk.

Förkői Gábor tanulmánya (*Zrínyi félreismeret olvasmánya: Nicolas Causin*) bizonyítja azt a rendkívül érdekes tényállást, hogy Zrínyi, francia tárgyú olvasmányainak köszönhetően, Mátyás királyról írott elmélkedésében szembe tudott nézni azzal a nem kis problémával, hogy az elszegényedett nemesek anyagi okokból lépnek egyházi pályára, és így valódi hivatástudat nélkül keverednek politikai ármánykodásokba, amelyek szöges ellentétben állnak az egyház által hangoztatott követelményekkel. Zrínyi magyar példája: a Mohácsnál elesett Tomori Pál érsek szerepe.

A könyv III. szakaszának címe: *Barokk változatok (Műfajok, hatás és kontextus)*. Pintér Márta *A verses barokk színjáték poétikája* című írásának már az elején kénytelen megállapítani, hogy elég kevés az anyag, és egyelőre nem került elő új. Mégis – hál’ Istennek – talált egy egyedülálló színművet: ez nem Balassé, hanem Balassáé, nem a vitézé, hanem egy eredetileg megszökött árvagyereké, akit gonosz mostohája sanyargat, majd a jezsuiták föltáplálják, azért csak feleségül veszi a mostohaanyja mostohanővérének az unokahúgát, és még báró is lesz! Emellett ráadásul ő is költő... Mindezt meg is írja egy

darabban. Egészen egyedülálló iskolai színjátékról van szó.

Csehy Zoltán tanulmánya rendkívül bonyolult kérdéskört tisztáz, illetve keresi a kiutat belőle, továbbá a lehetséges választ egy félig-meddig eldöntetlen attribúciós kérdésre. Írásának címe egy idézet, a szerzőjének neve (???) csak az alcímbe szerepel: „*Róka maga farkát szokta csak dicsérni*” – Beniczky Péter a magyar és a szlovák irodalomban. Horányi Elek volt talán az utolsó irodalomtörténész, aki „második lírikus Horatiusnak” nevezte Beniczkyt. Később jelentősége egyre csökkent, s ma már alig emlegetik, vagy ha igen, akkor jelentéktelen alkotónak tartják. Csehy ennek az igazságtalan elbánásnak az okát három dologban látja: egyrészt újabban teljesen elenyészett a didaktikus költészet becsülete, másrészt a szakma alig-alig vagy nem kielégítően foglalkozik a többnyelvű vagy transzkulturálisnak nevezhető irodalommal, harmadrészt Beniczky életrajzát sem kutatták kielégítő módon. Így lehetséges az, hogy mai napig mind a magyar, mind a szlovák szakirodalomban a *Magyar rithmusok* második részét, vagyis 250 példabeszédet megverselt közhelyeknek tartják, a szlovák változatról meg úgy gondolják, hogy maga a szerző volt a fordító. A szlovák szakirodalom többre becsüli ugyan, de a „fordító vagy szerző?” kérdését nem tudja tisztázni, és hol a szlovákot tartja eredetinek, vagy olyannak, ami csak nyomokban követi a magyart, hol pedig megrója Beniczkyt vagy az ismeretlen szerzőt, hogy miért alkalmazott annyi magyarizmust a szövegeiben. Csehy leszögezi, hogy a Nagyszombat környéki, egykor beszélt szlovák dialektusban természetesebbek voltak a magyar és német kölcsönzések, másrészt bizonyítja azt is, hogy újra kell kezdeni a kutatást mind a datálás, mind a szövegkritika kapcsán, mert a szlovák változatnak (*Slovenské verše*) mai napig nincs kritikai kiadása, továbbá mind a magyar, mind a szlovák változatot össze kell vetni a latin eredetinek tekinthető szövegekkel. Végül rehabilitálja a közép-európai szentenciaköltészet poétikai értékét.

Tóth Gergely tanulmányának címe: „*Kik fejezték viselni, s török*

*vért eresztnek, ezt azoknak csinálom*”: Szerzői intenciók és a mohácsi csata értelmezési kísérletei Listius László Magyar Márs című művében (1653). Listiusról írni mindig egy kissé kényes ügy, vagy pontosabban: morbidul mulatságos. Tóth Gergely tud mindent, azt is, amit nem kell föltétlenül tudni irodalomtörténetileg, hogy például Listius kikkel létesített illegitim nemi kapcsolatot női családtagjai közül, tudja azt is persze, hogy pénzhamisító is volt, végül is ezért fejezték le. Azt is tudja, amit eddig senki sem tudott – legfeljebb én, mert Tarnóczy tanár úr még egyetemista koromban elmesélte –, hogy a levéltárban megtalálta: Listius a börtönben ráakadt egy nem homofób börtönőrrre, fizetett is neki, valamint bizonyos szolgáltatásokat felajánlott, amelyeket a nem homofób igénybe is vett, ám az elítéltet végül ugyanúgy csak kihurcolták és lefejezték. (Ráadásul azt is hozzátette a tanár úr, hogy ő ezt megírta, de az *ItK* nem merte lehozni.) Ez gyönyörű...

Hernády Judit *A történeti narratíva megalkotásának retorikus eszközei Esterházy Pál Mars Hungaricusában* című tanulmányában nagyjából hihető választ ad arra, hogy miért nem publikálta soha ezt a művét az egyébként Zrínyi-imádó fiú és költő, aki föltalálta az önlovasszobrot, amit azóta is sokan utánóznak. Azért nem publikálta, mert Esterházy elsősorban politikus volt, és tudta, hogy a szentgotthárdi béke után ezt a dolgot nagyon piszkálni nem érdemes, de legalább megírta.

Mercs István tanulmánya (*Tündér művoltárul, s forgandóságáru: Koháry István a Szerencséről*) kimutatja Koháry István költeményének teológiai hátterét, amiről eddig nem volt szokás beszélni!

Nagyon szórakoztató Polgár Anikó *Mitológiai szörnyek Gyöngyösi István költészetében* című tanulmánya, amely bemutatja, hogy Gyöngyösi miképpen tud teljesen szokatlan szörnyeket létrehozni mindenféle ideológiától függetlenül az összes általa ismert mitológiából, a teljes Bibliából és a teljes hagiográfiából.

Majoros Viktóriának *A Csalárd Cupido textológiája* című tanulmányában először egy krimire emlékező

tető kutatástörténeti legendán kellett magát átrágnia, ti. előtte a kutatás a több fő- és még több alváltozatban fennmaradt Gyöngyösi István-szöveget hol magának a költőnek, hol meg nem nevezhető utánzóinak vagy epigonjainak tulajdonította. Ő viszont teljesen döntő bizonyítékokat talált arra, hogy mindhárom fő változatot Gyöngyösi írta, és ezek alakulása a rövid verzióktól haladt a hosszú változatok felé. Maga Gyöngyösi a rövidet akarta kiadni, ezt azonban nem jelentette meg, élete végéig tovább dolgozott rajta, a legutolsó pedig ráadásul befejezetlenül maradt. Tehát egy előrendő kritikai kiadásban mindhárom változatot kötelező megjelentetni, mivel lehetetlen a „legjobb” verziót kiválasztani.

Fajt Anita *A madrigálforma magyarországi német barokk irodalmunkban* című tanulmányában a madrigálformáról mutatja ki, hogy mivel ugyanazon felvidéki, német anyanyelvű városi diákok ugyanabba a németországi egyetemi körbe is tartoztak, ahol – az olaszos vagy franciás formákat hirtelen németre adaptálva – akkortájt a német nemzeti poétikát feltalálták, ezek a hungarusok egyáltalán nem epigonok, hanem kortársai ennek a fordulatnak, csak éppen elfelejtették őket, viszont mi meg büszkék lehetünk rájuk.

Következik egy másik izgalmas tanulmány Koltai Kornéliától: *Pre-expresszionista héber üdvözlőversek – barokk (kori) szerzők tollából*. Itt ugyancsak egy egyetem egyetlen köréről van szó, ez pedig kálvinista, nem evangélikus, ahol héber nyelvű üdvözlőverseket írnak magyar baccaléurásoknak vagy doktoranduszoknak. A szerző kimutatja, hogy e versek írói szándékosan eltértek az irodalmi hébernek az e célra alkalmazható frazeológiájától, márpedig ez valami olyasmi, mint amikor Krúdy Gyula Kassák első kötete után fölfedezi benne azt a költőt, aki valami merőben újat kezd nyelviileg.

Végül Petrőczy Évának *Kivül a barokk kánonon, belül a hétköznapiakon (a tizenhetedik századi magyar puritán költészet)* című tanulmányában sikerült rátalálni olyan versekre, amelyek a puritánokra ráfogott egykori gyalázkodás, sőt az utókori recepció elle-

nére is igazán benőségesek, líraiak, és valóban nem a tanításra törekszenek, hanem a megindításra.

Az utolsó ciklusban az első tanulmány (*A politika és a poézis Zrínyi-képe 17. századi német nyomtatványokban*) szerzője G. Etényi Nóra. Egy eddig is nagyon sokak által föltett kérdésre válaszol itt úgy elsőként, hogy immár a teljes anyagot végignézte! Ezt ritkán szokták csinálni. Nem értjük, miért van az, hogy Zrínyivel kapcsolatban – akit a korabeli újságírás és hírcsinálás mindkét oldalról annak a két évnek a főhőisévé tett, amely a török háború kitörése és a hős halála között eltelt – minden apróságról beszámolniak, pro vagy contra, de arról nem, hogy egyáltalán írt verset, költő is volt; erről ugyanis ebben a sajtóban senki egy árva szót sem szól. Ezt most már legalább tudjuk. (Vö. *fake news*.)

Boda Miklós *A Syrena-kötet címlapmetszetéről – kérdőjelekkel* című tanulmányában újra visszatért a rejtelmes címlap magyarázatához, annak, illetve a kötetnek pécsi példányát elemezte alaposan. Nagyon sok kérdést tesz fel, mint ezt szerényen címében is jelzi; kíváncsivá téve ezzel minden olvasóját. Nekem legjobban az tetszik, amit a hátsó kormánylapát fölött látható faragott fejről ír. Alig várom, hogy a szerző megírja a folytatást, azaz a meg-fej-tést.

Suhai Pál *Egy Zrínyi-kiadás tanulmányai* címmel foglalta össze mindazt, amit fontosnak tartott elmondani azokról az elvekről, amelyek alapján az általa 2021-ben sajtó alá rendezett Zrínyi-kiadást megszerkesztette: *Tollal és kézzel – Zrínyi Miklós költői és prózai művei*. Tudjuk, hogy 1914 óta sok kiadás született, közülük a Klaniczay–Csapody-féle kétkötetes kiadást szokás használni, amely a Magyar Parnasszus sorozatban jelent meg. Egy új kiadás szükségességét maga Klaniczay Tibor is sokszor hangoztatta, legelőször a győri Rebakucs-konferencián; noha már akkor is hangsúlyozta, hogy szerinte egy valóságos kritikai kiadás elkészítésének lehetősége még jó messze van. Suhai Pál végigmegegy az összes olyan kéziratbeli jelzésen, ahol egy esetleges külső kéz javítása megkülönböztethető a költő saját javításától, tehát előrevisz abban, ahol hiányzik

az autográf kézirat. Jó volna, ha nem várnánk a végtelenségig, hanem próbálnánk folytatni – most már Suhai Páltól is ösztönöztetve – azt a munkát, amit szegény Orlovsky Géza elkezdett.

Végül Papp Ingrid tanulmánya (*Kié Zrínyi Miklós? Történeti és műformai hagyomány a szlovák nemzeti ideológiában és irodalomban a 19. század közepén*) visszatér ahhoz a problémához, amely eddig már cseh és horvát vonatkozásban fölmerült. És akkor jön egy fantasztikus gondolat, mert nálunk – azaz a régi Magyarországon – miért is szoktak veszekedni? Vegyünk egy példát: Garay János híres versét (*Péter király gyónása*). Péter király – Szent István utóda –, akiről tudjuk, hogy nem volt *annyira* jó ember, végül is elbujdosik a pápához, és hogy ne kárhozzék el, meggyónja neki minden disznóságát. A Szentatya erre azt mondja: én csak Szent Péter kulcsának kezelője vagyok, Péter kulcsára, de egy dologra nincs feloldozás, mégpedig a hazaárulásra! Úgyhogy Péter király ezzel ki is van rúgva, el van bocsátva. Sládkovič műve is jó, ideillő példa, írhatott tehát szlovákul olyan nagy hatású költeményt, amelyben egyenesen a pánszlávizmus atyjának teszi meg Zrínyi Miklóst (*Gróf Mikuláš Šubić Zrinsky na Sihoti*, 1866). Gyönyörű gondolat, és sajnos: hatásos.

**SZÖRÉNYI LÁSZLÓ**

## Bagi Dániel: Divisio regni

**ORSZÁGMEGOSZTÁS, TRÓNVISZÁLY ÉS DINASZTIKUS TÖRTÉNETÍRÁS AZ ÁRPÁDOK, PIASTOK ÉS PRĚMYSLIDÁK BIRODALMÁBAN A 11. ÉS KORAI 12. SZÁZADBAN**

*Kronosz, Pécs, 2017., 473 old., 4500 Ft*

Bagi Dániel – korábban a Pécsi Tudományegyetem, jelenleg az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzora, a kora középkori kelet-európai történelem külföldön és idehaza is ismert, elismert kutatója, akit aligha kell bemutatni a *BUKSZ* olvasóinak – legújabb kötetében a XI. századi

kelet-közép-európai politikatörténet egyik legfontosabb kérdéskörének monografikus feldolgozására vállalkozott. Maga a témaválasztás annak ellenére is izgalmas és érdekes, hogy a korai országmegosztásoknak az elmúlt évtizedekben mind a hazai, mind pedig a cseh, a szlovák és a lengyel szakirodalom komoly teret szentelt. Ezek a feldolgozások ugyanis részben elavult történelemszemléletük miatt, részben pedig a legfrissebb kutatási eredmények ismeretében ma már aligha használhatók komoly kritika nélkül. Bagi Dániel azonban részben új (napjaink történetírásában korszerűbbnek tekintett), komparatív szempontok alapján, amellet szigorúan a források szövegéhez ragaszkodva láttatja ezt régi problémakört, és éppen az összehasonlító módszerrel mutat fel érdekes új eredményeket a térség korai történetének egy súlyosan forrásszegény periódusát meghatározó politikai mozgásokról. Monográfiája kiváló példát nyújt arra, milyen lehetőségeket rejt a XI–XII. századi lengyel, cseh és magyar történelem párhuzamos vizsgálata – ezt azért kell külön is hangsúlyoznunk, mert napjainkra a nyugat-európai, de a hazai kutatásban is sajnálatos módon teret nyert a meggyőződés, hogy e három nép középkori történetét feltétlenül azonos séma szerint, erőnek erejével egymáshoz kötve kell bemutatni. Bagi Dániel azonban tudós aprólékossággal mutatja meg, hol működőképes ez a módszertani modell, és hol bukik meg a forrásokkal ütköztetve.

A kötet a szerző még 2015-ben megvédett akadémiai doktori értekezésének az ilyenkor szokásos kiegészítésekkel és pontosításokkal ellátott szövegét tartalmazza: rövid elméleti bevezető után, amely a tematikai kereteket, az összehasonlító elemzés korlátait, a mű időbeli határait, valamint a források és a szakirodalom ismertetését tartalmazza. Előbb az országmegosztások kérdéskörének szentel terjedelmes fejezetet – részletesen kitérve a dukátus eredetére, kialakulásának idejére, valamint talán a legizgalmasabb kérdésre, a dukátus területi különállásának és a hatalmi funkciók gyakorlásá-

nak összefüggéseire –, majd önálló monográfiával felérő blokk foglalkozik a korabeli dinasztikus konfliktusok jellemzőivel. Fontos kiemelni: nem kronológiai ismertetést, száraz eseménytörténetet kapunk, hanem a konfliktusok szereplőinek, kapcsolati hálójuknak, a konfliktusok és a trónöröklési rend nemzetközi és regionális összefüggéseinek olyan merőben új szemléletű, modern analizisét, amilyen erről a kérdéskörrel nemcsak minőségét tekintve nem állt eddig rendelkezésünkre, de valójában a XI–XII. századi közép-európai történelem egészét tekintve is csupán Font Márta munkáihoz hasonlítható a hazai kutatásban.

Az összehasonlító vizsgálat alapja, hogy „az Árpádok, a Piastok és a Přemyslidák által létrehozott hatalmi szervezetek nyelvileg és politikailag is a Karoling–ottoniánus örökség részét képezik” (29. old.) – és ugyanilyen megfontolásból rekeszti ki Bagi Dániel a vizsgálódásaiból például a Kijevi Rusz területét. Mindvégig szerves egységben láttatja a dinasztikus konfliktusok eseménytörténetét és a róluk szóló elbeszélő források genezisét: ami már csak azért is jó döntés, mert a vonatkozó kútfők minden jel szerint nem csupán az események rögzítésének szándékával készültek, hanem egyszersmind a mondott konfliktusokban győzedelmeskedő családtagok öngazolását is szolgálták. Értelmezésük eleve nem függetleníthető a szerzők és megrendelőik politikai szándékaitól: egyfelől tehát illő forráskritikával kell kezelni a mondott forrásokat, másfelől viszont éppen pártosságuknál fogva fontos ismeretekhez juttatnak a dinasztikus konfliktusok győztéseinek (vagy inkább a környezetükben munkálkodó egyházi értelmiségieknek) a politikai argumentációs technikáiról és érvkészletéről. Az előbbi felismerést történetírásunk már régóta nyilvánvalónak tekint – az utóbbi szempont beépítése a téma kutatásába azonban megint csak Bagi Dániel érdeme.

Bagi joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy a korai dinasztikus országmegosztásokról és konfliktusokról szinte csakis olyan elbeszélő források állnak rendelkezésünkre, amelyek szerzői tudatosan alkalmazták

a politikai propaganda korabeli eszköztárát, és a politikum jelenségeit a teológia világából vett párhuzamokkal és magyarázatokkal igyekeztek alátámasztani. Igen fontos felismerése, hogy a legitimista, illetve idoneista szemléletmódot a korabeli dinasztikus konfliktusokra vonatkozó források szerzői valószínűleg nem abszolutizálták abban a formában, ahogy azt a hazai kutatás legjelesebb képviselői közül elsősorban Gerics József feltételezte: az alapos filológiai vizsgálat azt mutatja, hogy egyazon mű egyazon keletkezési rétegében párhuzamosan is jelen lehetnek mind idoneista, mind pedig legitimista motívumok. Hogy erre miért volt szükség, azt aligha kell külön is részleteznünk – elegendő, ha a minden létező szakirodalmi feltételezés szerint a magyar gesta egyik megrendelőjeként számontartott Kálmán király helyzetére gondolunk, akit az idoneista koncepció túlhajtása a sokkal kedvezőbb testi adottságokkal rendelkező Álmos herceggel szemben hozott volna hátrányos helyzetbe, míg a tisztán legitimista koncepció alapján nemhogy a vele, de már az apjával, a törvényesen megkoronázott Salamonnal szemben fegyveresen is fellépő Géza is trónbitorlónak minősült volna. Bagi Dániel meggyőző álláspontja szerint a dinasztikus konfliktusok történetírói alapvetően három különböző érvből válogattak, amikor egyik vagy másik családtag hatalmának (vagy trónigényének) jogosultságát kívánták argumentálni: először is, hogy az illető megfelelő (vagyis uralkodói tulajdonságokkal ékes) őssökkel rendelkezik; másodsor, hogy őt magát vagy őseit megkoronázták; harmadszor pedig, hogy rendelkezik „a gesta militaria képességével” (25. old.). A felsorolt motívumok kivétel nélkül beilleszthetők a legitimista vagy az idoneista történetírás Bartoniek Emma, Gerics József és Kristó Gyula által is bőséggel tárgyalt érvrendszerébe: a Bagi Dániel által második helyen említett (a megkoronázottság tényére vonatkozó) argumentum a legtipikusabb legitimista érv; az első, illetve a harmadik helyen említett uralkodói és katonai alkalmasság pedig *per definitionem* idoneista (a szó szoros értelmében az

illető személy *idoneus* voltát igazoló) érv. Bagi ezzel kapcsolatos meggyőző megfigyelései tehát jól kiegészítik a korábbi kutatás eredményeit. Különösképpen fontos megállapítás, hogy „a 11. századi trónharcokat kétségkívül különböző legitimációs stratégiák szempontjából magyarázták a későbbiekben, a vitatkozó feleknek a hatalomhoz való jogát alátámasztandó vagy éppen elutasítandó” (24–25. old.) – vagyis hogy az egyes gestaszerzők nem merev következetességgel alkalmazták a legitimista vagy idoneista érvrendszert, hanem a mindenkor uralkodó pillanatnyi érdekeinek megfelelően válogattak az argumentumok között.

A szűkebb értelemben vett politikatörténeti kérdések közül talán a XI. századi hercegség (vagy inkább hercegségek) történetéről olvashatjuk a legérdekesebb megállapításokat a kötetben. Bagi Dániel lényegében Kristó Gyulával ért egyet, amikor a tényleges hatalommal is járó dukátus magyarországi kialakulását 1048 tájára, I. András király és Béla herceg hatalommegosztásának idejére helyezi. Álláspontja szerint lényegi különbség a magyar, illetve a cseh és a lengyel modellek között, hogy „a Přemyslidák és a Piastok valamilyen férfi családtagot figyelembe vették a hatalommegosztásnál, míg az Árpádoknál ez abban az esetben is csak két szereplőt érintett, ha több élő férfi rokon állt rendelkezésre. [...] Bár a 14. századi Krónikakompozíció néhány helyen kifejezetten hercegekről beszél, valószínű, hogy interpolációról van szó. Salamon, Géza és László esetében bizonyos, hogy csak egy hercegi méltóság létezett a hatalommegosztás szemszögéből.” (385. old.) A korszak cseh és lengyel országmegosztásait is áttekintve Bagi Dániel meggyőzően korrigálja Kristó Gyula azon nézetét, amely szerint a térség XI. századi dukátusai elsődlegesen a nemrég megszületett királyságok peremterületein alakultak ki: bőségesen indokolt véleménye szerint ez valójában csak lengyel területen igazolható (116–120. old.).

Bagi Dániel ezek után rámutat, hogy a magyar forrásanyagból teljesen hiányzik a XI. századi hercegség területi kereteinek egyértelmű,

pontos meghatározása. Erre a megfigyelésre építve állapítja meg: „a mindenkori herceg hatalma elvileg az egész országra kiterjedt, s egyharmad részben aránylott a királyéhoz, bár kétségtelen, hogy területi különhatalommal is együtt járt [...] egyharmad mindenből járt a hercegeknek, azaz a mindenkori királyok és hercegek annak ellenére, hogy nyilván voltak saját területeik, közösen, egymástól elválaszthatatlanul uralkodtak az ország egészen, a jogokat és felelősségeket egyharmad-kétharmad arányban megosztva” (165. old.), és „a magyar modellben [ti. az országmegosztás magyar modelljében – K. T.] a pontos területekhez köthető különkormányzat valamennyire háttérbe szorult, s elsősorban a hatalmi jogosítványok megosztására épült” (388. old.).

Ez rendkívül fontos állítás, joggal tekinthető a könyv egyik tételmondatának. A hercegi hatalom területi aspektusát kiemelő megjegyzés pedig különösen fontos; ennek az a körülmény sem mond ellent, hogy a kútfők éppen a területi különhatalom konkrét földrajzi aspektusairól (hogy ti. hol volt pontosan a herceg vagy hercegek területe) szinte egyáltalán nem írnak. Bagi maga is imponáló alaposággal mutatja be, hogy a magyarországi állammegosztásokról beszámoló elsődleges tudósítások, a Krónikakompozíciónak a Salamon és a hercegek viszályára vonatkozó részei vélhetően eleve tendenciózus beállítású, ráadásul bizonyíthatóan többször interpolált szövegek. Az 1070-es évek belviszályából győztesen kikerülő Gézának és Lászlónak, majd Géza ivadékainak pedig nyilván nem szolgálta volna érdekét, ha részletesen bemutatják, hogy milyen földrajzi korlátok közé szorult eredetileg a koronás király ellen mégiscsak fellázadó Géza hercegi hatalma. Éppen ellenkezőleg: az állt érdekükben, hogy lehetőleg minden eszközzel a legitim uralkodóval egy szintre helyezték Gézá, és megpróbálják bebizonyítani, hogy a hercegi hatalom csaknem egyenrangú volt a királyival. Erre pedig kétségkívül az a legegyszerűbb megoldás, ha egyfelől elhallgatják Géza esetleges területi különhatalmát (amelynek

mégiscsak feltétele a király egyértelmű főségének elismerése), másfelől folyamatosan Salamon király oldalán szerepeltetik a herceget, az országos politika aktív résztvevőjeként, sőt alakítójaként.

Elgondolkodtató lehet ezzel kapcsolatban, hogy Géza (és László) hercegi hatalmának földrajzi kiterjedésére csak közvetett adataink vannak: a 114. krónikafejezet Géza igfani vadászatát említő megjegyzésével; a 121. caputnak a nyitrai és bihari hercegi *agmen*ekre vonatkozó utalásával; a 127. fejezet azon közlésével, amely szerint Salamon be akarta venni a nyitrai várat; illetve – és erre megint csak Bagi Dániel hívja fel a figyelmet – a 111. caput rövid részletével, amely szerint a Nis elleni hadjárat idején László a hercegi csapatok egyik felével *in partibus Nyr remansit*. Amint Bagi is leszögezi: „a hercegi hatalom legalább három fontosabb várat, illetve várspánságot magában foglalt, illetve nem zárható ki végérvényesen, hogy valamilyen módon további területek is a hercegek uralma alá tartoztak.” (113. old.)

Noha az állammegosztásra utaló *direkt* nyomok a Krónikakompozíció anyagából hiányoznak, *indirekt* utalásokkal igenis rendelkezünk. Erre a furcsaságra pedig hihető magyarázatot nyújthat azon történetírók tudatosan és rafináltan pártos viszonyulása, akik a hercegség egyértelmű alávetett pozíciójának hangsúlyozását veszedelmesnek érezték volna Géza emlékezete szempontjából, a közvetett adatok fölött azonban vagy elsiklott a tekintetük, vagy vesztélytelennek gondolták a megőrzésüket. Hogy aztán a területi különhatalom és az országos ügyekre gyakorolt politikai befolyás milyen részarányokkal szerepelt a magyar hercegek politikai kelléktárában, azt valószínűleg sosem fogjuk megtudni. Talán nem oktalanság azt feltételezni, hogy ez is esetről esetre változott. Az alapvetően a földbirtokra és az azon élő lakosság közvetlen ellenőrzésére épülő XI. századi magyarországi politikai rendben, amelyben az ispán személyének a területi hatalom letéteményeseként minden jel szerint kulcsszerep jutott, minden bizonynyal elsőrendű kérdés volt, hogy egy

megye felett a főhatalmat a király vagy a herceg gyakorolja-e.

A legteljesebb mértékben meggyőző Bagi Dániel azon megállapítása, amely szerint a XI. századi hercegség jogosítványait vizsgálva hiba lenne holmi egységes és állandó jegyeket mutató „közjogias karakterrel” számolni. A dukátushoz fűződő jogokról még a kevésnél is kevesebbet tudni, s ekképp még abban sem lehetünk biztosak, hogy a hercegi hatalmat az érintettek nem definiálták-e újra minden egyes állammegosztás alkalmával. Azt sem tudhatjuk tehát, hogy lehet-e egyáltalán a korabeli hercegségről mint jogi és intézménytörténeti szempontból koherens jelenségről beszélnünk. Mindezzel együtt persze megkerülhetetlen annak vizsgálata, hogy pontosan milyen jogokat engedtek át az uralkodók a dinasztikus állammegosztások alkalmával. Bagi Dániel kutatásai szerint ezek a jogok vagy jogosítványok a korabeli Magyarországon három fontosabb feladatkört érintettek: a katonai hatalomból való részesedést; a pénzverés jogát, amely azonban csak Béla és Géza hercegek esetében igazolható, így joggal merül fel a gondolat, hogy ezzel nem is minden herceg rendelkezett (148. old.); és a király közreműködésével vagy éppen anélkül végrehajtott hercegi birtokadományozásokat, amelyek talán a hercegeknek az uralkodóval közösen gyakorolt adományozási jogára vezethetők vissza (151–152. old.). A kötetnek igen értékes része a hercegi területekhez köthető helyi szentkultuszok és vélelmek programjainak vizsgálata is – effajta kutatások eddig többnyire hiányoztak a dukátus történetének feldolgozásaiból.

Érdekes új motívum továbbá az uralmi központok esetleges megosztására utaló nyomok vizsgálata. Ez már csak azért is lényegi kérdés témánk szempontjából, mert Bagi Dániel a hercegi hatalom földrajzi vetületének vizsgálatában is fontos érvnek tekinti, hogy „a hatalommegosztásnak, ha tényleg az egyharmad-kétharmad arányú [területi] megosztásból indulunk ki, logikusan ki kellett volna terjednie a főbb helyek ilyen módon történő megosztására is” (122. old.). A korabeli ural-

mi központok közül a Medium Regni országos központokként is értelmezhető centrumai esetében nyoma sincsen a hercegi hatalom jelenlétének, és nagyjából ugyanez mondható el a püspöki székhelyekről is. Ez aligha véletlen: a pregregoriánus (birodalmi) politikai filozófiában ugyanis a püspökségek feletti rendelkezés joga kimondottan királyi (és nem egyszerűen uralkodói) jog – a herceg tehát akkor sem gyakorolhatná, ha a püspök székvárosa történetesen az ő területi fennhatósága alatt állna.

Bagi monográfiája nemcsak történeti szempontból alapos munka, de filológiai pontossága is elismerésre méltó. Bőségesen elemzi például a 108. krónikafejezetnek a király és a hercegek osztozkodására vonatkozó passzusát. Ez a szövegrészlet arról számol be, hogy Nándorfehérvár 1071-es elfoglalása után Salamon király a megszokott harmad helyett csupán negyedrészt juttatott a zsákmányból Géza hercegnek, ráadásul a sértést azzal is tetézte, hogy Vid, illetve Ilia ispánoknak is ugyanilyen részesedést biztosított. Amint Domonvöszky Sándor és Mályusz Elemér eredményeit is hasznosítva Bagi Dániel joggal rámutat, a krónikabéli tudósítás bizonyosan romlott szövegű, hiszen mondattani szempontból mindenképp emendatióra szorul: „*thezaurum... rex... in quatuor partes divisit, et quartam partem duci de tribus partibus unam haberet ut omnibus militibus, secundam autem Vyd, tertiam autem Ilia*” (SRH I. 375.). A menthetetlenül hibás szerkezet javítására Bagi Dániel a *Thuróczy-krónika* brünni kiadásának szövegváltozatát használja, amelyre Mályusz hívta fel a figyelmet egy 1969-ben közzétett tanulmányában (Mályusz Elemér: *A Thuróczy-krónika* XV. századi kiadásai. *Magyar Könyvszemle*, 83. [1967] 1–11. old.). Mályusz feltételezése szerint Thuróczy előtt még egy kevésbé romlott krónikaszeveg feküdt, és ez maradt ránk a brünni nyomtatványban: „*thezaurum... rex... in quatuor partes divisit, et quartam partem duci, de tribus partibus ut unam haberet cum omnibus militibus, secundam autem Vyd, tertiam autem Ilia*” (uo. 9. old.).

A király és a herceg osztozkodásáról szóló részlet értelmezése azon-

ban még ezen szövegjavítás után is kérdéses. Bagi Dániel szerint kútforrásként itt arról tudósít, hogy az említett osztozkodás alkalmával „Vidnek és Iliának saját rész jár, a király által Nándorfehérvárnál elszenvedett presztízvesztés miatt megbüntetni kívánt Gézának úgyszintén egy, igaz, negyedik rész, míg a király egyet [ti. egy negyedrészt] birtokolna, de meg kellene osztania összes katonájával” (226–227. old.). Talán nem lehetetlen azonban, hogy a fent idézett szövegben a „*de tribus partibus ut unam haberet*” tagmondat alanya az előző szintaktikai egység utolsó helyén (ott még részeshatározóként) említett *dux* – vagyis Géza herceg. Ha ez helytálló, úgy nem csupán az a látszólagos rejtély oldódik meg, hogy miért éppen a király kerül a legkedvezőtlenebb helyzetbe, miért neki kellene osztoznia a vitézekkel (mert nem neki kellett). Egyszersmind Géza herceg haragja is indokoltabbnak tűnik: nem elég, hogy a harmad helyett negyedrészt kap; nem elég, hogy egy sorba helyezik Vid és Ilia ispánokkal; de ráadásul még a vitézekkel is osztozkodnia kell a neki jutó negyedből, hiszen a „király... negyedrészt [osztott] a hercegnek, hogy... egyet [egy részt] bírjon minden vitézzel”.

A vonatkozó krónikarészlet fordítása és értelmezése esetleg még egy ponton javítható. Mint az közismert, a klasszikus latin általában a számlálóban szereplő számnévből és a *pars* főnév megfelelő alakjából képzett összetétellel jelöli azon törtéket, amelyeknek a számlálója éppen eggyel kisebb a nevezőnél (pl. kétharmad: *duae partes*, háromnegyed: *tres partes* stb.). Amennyiben ebből kiindulva teszünk kísérletet a szóban forgó mondatrészlet értelmezésére, akkor – a *Thuróczy-krónika* brünni kiadásának Mályusz által idézett szövegvariánsát alapul véve – szinte hibátlanul gördülő szöveget kapunk, amelynek magyar fordítása: „a kincset a király négy részre osztotta, mégpedig negyed részét a hercegnek, hogy a háromnegyed részből [ti. a király negyedrészenek elkülönítése utáni háromnegyedből] egyet bírjon minden vitézzel, egy másikat pedig Vid, egy harmadikat pedig Ilia.” Amennyiben ez az emendatio meg-

állja a helyét, úgy rögtön okafogyottá válik az a kérdés is, vajon miért nem a *prima pars* kifejezéssel utal a szöveg a zsákmányból a királyt illető részesedésre: azért, mert forrásunk ezen a helyen nem is említi kimondottan a király részét.

A romlott szövegek értelmezése azonban természetesen mindig ingoványos terület, a 109. krónikafejezet vonatkozó részletének helyreállítása pedig különösen az. Egyfelől ugyanis emlékezhetünk a filológusként is jelentős életművet hátrahagyó Gerics József fontos megállapítására: Thuróczy János esetenként nemcsak megváltoztatta, de tudatosan manipulálta is a Krónikakompozícióból átvett szövegeket (vö. Szent László uralmának vitás kérdései a legendában és a krónikában. *Aetas*, 1994. 1. szám, 28–30. old.); ezt a megállapítást egyébként teljes joggal idézi a most recenzeált kötet is. Másfelől a konkrét emendatióval kapcsolatban is elgondolkodtató lehet, hogy hevenyészett vizsgálódásaim során a Salamon hazatértét elbeszélő 97. és az elmeneküléséről szóló 129. krónikafejezet közötti szöveganyagban nem nagyon találtam olyan célhatározói mellékmondatot, amelynek a kötőszava a tagmondat belsejébe került volna: az efféle *hyperbaton* (avagy hátborzongató magyar szakszóval: szóelhányás) grammatikai szempontból szabályos ugyan, a király és a hercegek viszályának krónikása viszont a jelek szerint nem élt ezzel a szónoki eszközzel. Mindez pedig igencsak elgondolkodtató, ha Thuróczy munkájából éppen egy *hyperbaton* kötőszót tartalmazó mellékmondat alapján kívánnánk emendálni a XIV. századi Krónikakompozíció szövegét. Száz szóznak is egy a vége: Thuróczy tudósítását nehezen lehetne zökkenőmentesen interpretálni.

A *Divisio regni* fontos és értékes munka. Tudományos jelentősége megítélésem szerint elsősorban abban áll, hogy a XI. századi kelet-közép-európai dukátusok vizsgálatában szemléletváltó erővel alkalmazza a komparatív vizsgálat eszközeit, a téma kutatásába új aspektusokat vezet be, és ezek alapján új eredményekre jut. Talán legfontosabb megállapítása, hogy a magyar (illetve

cseh és lengyel) területen létrejött XI. századi dinasztikus hatalom-megosztásoknak nem feltétlenül volt egységes forgatókönyvük, sőt a király és a herceg (vagy hercegek) hatalom-megosztását sokkal inkább a pillanatnyi politikai érdekek határozták meg, majd definiálták újra, amint az erőviszonyokban lényeges eltolódás következett be akár az egyik, akár a másik fél javára.

Bagi Dániel eredményei áttekintően ahhoz is hozzásegíthetik a kutatást, hogy tisztábban lássunk egy eredetileg Szűcs Jenő által felvetett, régóta vitatott politikatörténeti kérdésben: hogy ti. mennyiben támaszkodhatott a Szent István idejében kiépülő, majd a XI. században (éppen a trónharcokkal és a hercegség megjelenésével egy időben) megszilárduló magyar államberendezkedés az ottoniánus német államot megelőző keleti frank mintákra. A hercegség történetének vizsgálata azt mutatja, hogy tudatosan semmiképp: a korai Árpád-korban sokkal inkább a kortárs birodalmi minták alkalmasságát egyszerűsített megjelenésével kell számolnunk, mintsem a korábbi keleti frank politikai konstrukciók szándékolt újjáélesztésével – ahogy a hercegi hatalom hazai kereteinek kialakítása is inkább pillanatnyi igényeket tükrözhetett, mintsem állandó intézményes jegyeket mutatott volna.

A kora Árpád-kori magyarországi hercegségről írni már csak azért sem egyszerű feladat, mert okunk van azt hinni, hogy éppen a legproblémásabb esetről maradt fenn szinte az összes adatunk. A dukátus történetének jószerivel egyetlen epizódját ismerjük valamivel részletesebben: Salamon király és Géza (meg László) konfliktusát. Ami minden jel szerint rendhagyó eset volt: egyfelől két különösen agresszív rokon akart részt kapni az uralkodói hatalomból, akik vélhetően folyamatosan igyekeztek tágítani a dukátus hatalmi kereteit, próbálgatni az uralkodó erejét és türelmének határait; másfelől a trónviszályról csak erősen pártosnak tűnő beszámoló maradt fenn (hiszen a Krónikakompozíció vonatkozó részletét a hercegek vagy leszármazottaik idején készítették).

Bagi Dániel könyve azonban mind az események körülmények elemzésével, mind a kulcsforrásként használt Krónikakompozíció adatainak gondos mérlegelésével sokat tesz azért, hogy pontosabban lássunk a XI. századi hercegséggel kapcsolatban – és ha ez egyes részletkérdésekben nem lehetséges is, mert a gyér források szűkszavúsága nem engedi, hát legalább a megismerhető valóság határait megmutatja nekünk. Noha a XI. századi magyarországi dukátus történetének pontos megrajzolásához nyilván nem rendelkezünk elegendő adattal, mindent egybevetve egyet kell értenünk Bagi Dániel végkövetkeztetésével: „a területi különállás és a tényleges hatalmi funkciók meglétének súlya nem esett szükségszerűen egybe, hanem mindig a hatalmi kompetenciákat megosztó rokonok közötti megegyezés alakította.” (164. old.)

**KÖRMENDI TAMÁS**

## Kristóf Luca: Kultúrcsaták

**KULTURÁLIS ELIT ÉS POLITIKA A MAI MAGYARORSZÁGON**

*Gondolat-TK, Bp., 2021., 176 old., 3000 Ft*

Ez a könyv empirikus kutatásokra alapozott, leíró és magyarázó elemzésekből építkező munka. Szerkezete átgondolt: az intézményi keretek bemutatásával indul, és a kulturális elit társadalmi percepciójával zárul. Az intézményi keretek után vázolja a kulturális elit összetételének változásait és – szándéka szerint – a reputáció alakulására ható tényezőket. A kérdőívekből nyert adatok elemzését két esettanulmány követi az irodalmi és a színházi mező átalakulásáról. Itt a szerzőnek nincs könnyű dolga, mivel a média telített az átalakulással kapcsolatos információkkal, s az olvasó óhatatlanul azt mérlegeli, mi újat tud meg az elemzésekből. Ráadásul az ábrázolt közeg folyton önmagát értelmező és átalakító, külső hatások által befolyásolt változásban van. Így az esettanulmányok nem az információk újdonságértékével, hanem a

különböző szereplők nézőpontjának módszeres bemutatásával járulnak hozzá a kulturális elitre vonatkozó ismeretekhez.

Kristóf Luca hasznos könyvet írt, és biztos kézzel választott elméleti kereteket. Elmélettörténeti fejtegetésekkel nem terheli túl az empirikus vizsgálati tapasztalatokon nyugvó elemzéseket, de többnyire jól használható, a célnak és a tárgynak megfelelő fogalmakkal operál. Sokféle – az elitre, a közpolitikára, a politikai rendszerre vonatkozó – elméletet idéz fel, s közülük kiemelkedő szerepet szán a mezőelmélet újabb változatainak. Ezek jellegzetesen konfliktuselméletek, amelyek a társadalmi valóság egy-egy szeletét a szereplők harcaként értelmezik. Nem annyira alkotói küzdelemként, mint inkább az erőforrásokért, pozíciókért, reputációért folytatott harcokként. A témaválasztással ez a megközelítés összévág, mert a könyv a kulturális elitet a politikai polarizáció metszetében vizsgálja. A cím tehát pontosan utal a tartalomra, s a fogalmi keret jól szolgálja a szűkebb témaválasztást. A szerző elsősorban arra kíváncsi, hogy miként befolyásolják a politikai törésvonalak a kulturális elit összetételét és reputációját. Kevésbé foglalkoztatják a kooperációs stratégiák változatai.

Az intézményi keretek bemutatása a jelenlegi politikai berendezkedés természetére vonatkozó hazai elméletek takarékos szelektivitással felidézett szeletére támaszkodik. Kulcskérdései az antiliberalis politika, az újraelosztás, az instrumentalizációt szolgáló elitcsere s a kulturális kánon átírására tett kísérletek köré csoportosulnak. A politikai rendszer természetét illetően a szerző azokkal ért egyet, akik a Nemzeti Együttműködés Rendszerét (NER) a demokrácia és az autokrácia közötti szürke sávban helyezik el. A kulturális politika itt nem korlátozódik a működés feltételeinek biztosítására, mert a kulturális élet aktív alakítására törekszik, ha nem is feltétlenül merev dogmákhoz igazodó, közvetlen irányítással. Gyakoriak az egyedi beavatkozások, a diszkrecionális vezetői döntések, amelyek teret engednek a klientelizmusnak és a pártpolitikai céloknak

megfelelően instrumentalizált kulturális politikának. Abban a kérdésben, hogy van-e a NER-nek a kulturális politika szempontjából releváns ideológiája, a könyv többféle álláspontot ismertet, az ideológiamentes érdekevezeteltségtől a *bricolage*-on át a konzisztens ideológia jelenlétéig. Úgy tűnik, hogy valamiféle ideológia csakugyan körvonalazható, de mint a konzervatív ideológiák legtöbbje, ez is töredezett és reflexív, a vallási értékeket, nemzeti hagyományokat és a család intézményét középpontba állító, viszont a társadalmi egyenlőtlenségeket, a kisebbségeket és az idegenek problémáit, valamint a szabadságjogokat háttérbe soroló populista gondolatrendszer.

A szerző röviden felidézi, hogy a miniszterelnök, még kormányzásra készülve, a párhíveknek tartott egyik nem nyilvános beszédében nem hagyott kétséget afelől, hogy olyan „centrális erőter” kialakítását tervezi, amelyikben alkalom kínálkozik nem csupán a kulturális politika kulcsszereplőinek lecserélésére, nem is csupán az erőforrások újraelosztására, hanem a kulturális értékrend megváltoztatására is. Az értelmiség szellemi tevékenységének sikeressége eszerint annak a politikának a sikerességén méretik meg, amelyik a szellemi korszakváltást kezdeményezi. A folytonos viták és az értékluralizmus helyett olyan politikát kívántak tehát, amelyben a domináns centrum érték-prioritásai spontán módon és megkérdőjelezhetetlenül érvényesülnek. Ehhez az erőforrások újraelosztására volt szükség, amit a kulturális politika többféleképp kívánt elérni. A bevált módszer a vezetők cseréje, a meglévő intézményi szerkezet átalakítása vagy a párhuzamos intézmények felfuttatása volt; de kézenfekvő eljárás az intézményrendszer megkerülése, a vezetői akarat informális úton való érvényesítése a megbízottak és közvetítők rövidebb-hosszabb idejű beiktatásával. A NER köztudottan élt is ezeknek a megoldásoknak a kombinációival, köztük hangsúlyosan az intézményi átalakítással, a CEU kizsorításával, az MTA feldarabolásával, az egyetemek működési feltételeinek átalakításával és az oktatási profilok diszkriminatív szabályozásával.

Mindez ismert a szakirodalomból, a médiából s az értelmiségi hétköznapiakból is. Kristóf Luca zömmel másodelemzést végzett e keretek felvázolásához, s voltaképpen itt kezdődik a saját, empirikus kutatása. Nyilvánvaló volt, hogy nem érheti be a hatalmi pozíciókat birtoklók, a nagy hatású döntéseket hozók körének feltérképezésével. A kulturális elitet végül is úgy definiálta, hogy beletartoznak mindazok, akik stratégiai pozíciójuknál, tekintélyüknél vagy piaci sikereiknél fogva befolyásolni tudják a kulturális termelés folyamatát. Ez ki is jelölte az operacionális főbb irányait: a mintavétel számításba vette a kulturális intézmények, az egyetemek és a média vezetőit, az akadémiák – a Magyar Tudományos Akadémia (MTA), a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia (SZIMA) és a Magyar Művészeti Akadémia (MMA) – tagjait, a díjazottakat s az így kiválasztottak által megnevezett legmagasabb presztízsű kulturális szereplőket, valamint az eladási-terjesztési adatok alapján legnépszerűbbnek tűnő írókat és zenészeket.

Az a kutatócsoport, amelynek Kristóf Luca is tagja, a kilencvenes évek elejéig (s egy retrospektív elemzés keretében 1988-ig) visszanyúlva többször is vizsgálta az elitsoportot, köztük a kulturális elit tagjait. A mintavétel olykor módosult, kiegészült, pontosabbá vált, de megőrizte az időbeli összehasonlítás lehetőségét. A legutóbbi, 2018-as adatfelvétel mintája ennek megfelelően figyelembe vette a vezetői pozíciók, a tekintély és a piaci siker szempontjait. Azon lehet vitatkozni, hogy az akadémikusok valóban a pozicionális elithez tartoznak-e, vagy inkább a reputációs elithez, hiszen az elitnek nem kinevezett, hanem elvileg érdemek alapján választott tagjai. Kiválasztásuk elvei hasonlóak ahhoz, ahogyan a díjazottak vagy az elit tagjai által megnevezettek rekrutálódnak, talán szigorúbbak is, mivel a szakmai elitek formalizált kooptálási folyamataihoz kötődnek. Ám ennek a könyv szempontjából nincs döntő jelentősége, mert nem az alminták összevetése a tárgya, bár egy-egy almintát ismertetésére külön sort kerít.

A szerzőt, a kutatócsoportot és a felmérés kivitelezőit elismerés illeti a kutatássorozat sikeres megvalósításáért. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert az olvasók valószínűleg ritkán gondolnak bele abba, hogy az empirikus felvételeknek milyen buktatóik és akadályai vannak. A társadalomkutatók egy része – már aki egyáltalán hajlandó empiriával bajlódni – természetesen veszi, hogy az adatok rendelkezésre állnak, számukra a munka ott kezdődik, hogy az adatokat megkapják a mintavétel statisztikai paramétereivel együtt. Az empirikus felvételek hovatovább a módszertani oktatásban is háttérbe szorulnak, s így egyre nehezebb érdekklődő és értő fiatal kutatókat találni ilyen munkára. Az adatgyűjtés fekete dobozába ritkán nyernek bepillantást, ritkán szembesülnek a problémáival, a vállalkozás kockázatosságával. Ha az általános népességfelvételek során a terepen lévő kutatók arról panaszkodnak, hogy a vizsgálatok sikerét egyre inkább az érdektelenség, az elutasítás és a válaszmegtagadás nagy aránya veszélyezteti, akkor az elitkutatásokban mindez hatványozottan jelentkezik, tetézzve az elérhetőség, a helyettesíthetőségi és az időbeli korlátok gondjával.

Az így összeálló adatokból elsőre persze csupán az a nem megkerülhető, magától értetődőnek tűnő kép rajzolódik ki, hogy a magyar kulturális elit zömében idősebb diplomás férfiakból áll. Mi másból állna, kérdezhetnénk, pedig a szociodemográfiai összetételnek talán csak a végzettségi komponense többé-kevésbé kézenfekvő. A nyolcvanas évek végén a kulturális elit – a politikai és a gazdasági elithez hasonlóan – többségében (közel háromnegyedében) az állampárt tagjai közül került ki. A volt párttagok aránya a módosuló rekrutációs kritériumok és a nemzedékváltás együttes hatására egy nyolcadra zsugorodott. Növekedett viszont az intergenerációs bezáródás jelentősége: a kulturális elitnek 1988-ban a fele, 1993-ban pedig már kétharmada származott szellemi foglalkozású apától, és ez az arány aztán némi hullámmzással a legutóbbi időig megmaradt. Bár arányuk csupán kétötöd, hasonló – sőt, az elit

rekrutációját magyarázó modellekben bizonyos kutatási eredmények szerint erősebb – szerepük van az értelmiségi anyáknak. Valamelyest – egyhuszadról egyötödre – növekedett a kulturális elitben a nők aránya is, ám a nemi összetétel szerinti aránytalanság továbbra is az elit, s ezen belül különösen a kulturális elit sajátossága. Ami nem szükségszerű, hiszen a humán szakos diplomások többségét már huzamosabb ideje nők alkotják. A meritokratikus elvekkel erősen ütköző kiválasztás magyarázza, miért nem módosulnak az eliten belüli arányok.

A diploma jelentőségét jelzi, hogy a kulturális elit fele négy fővárosi egyetem (BCE, BME, ELTE, SOTE), a reputációs elitszegmensnek pedig közel fele két intézmény (ELTE, SZFE) diákja volt. A felméréssorozat adatai alátámasztották azt a feltevést, hogy a különféle elitcsoportok közül a kulturális elit a *legzártabb és leglassabban változó* csoport. A bemutatott adatok segítenek ezt ellenőrizni: 2018-ban az egész kulturális eliten belül egynegyed volt a NER időszakában bekerültek aránya. Ezen belül két szegmensben – a vezetők és a piaci szereplők esetében – az újonnan érkezettek tették ki a kategória közel felét, míg a reputációs elitben arányuk az egytizedet sem érte el. Az újak között kisebb a fővárosiak és a magukat baloldalinak vallók aránya. A NER első évtizede elsősorban a vezető káderek cseréjében, az intézményi keretek átszabásában, az erőforrások újraelosztásában bizonyult hatékonynak.

Ami a politikai attitűdöket illeti, a szerző abból a bevett szakmai álláspontból indul ki, hogy minden más tagoltságnál többet magyaráz a jobb–bal felosztás, amit kilencfokú skálával mér. Két dolgot azonban érdemes ennek kapcsán megemlíteni. Egyrészt, ha a társadalmi nyilvánosság egészére érvényes egy összefüggés, ettől még egyes csoportokra külön-külön érdemes lehet ellenőrizni az érvényességét. Különösen így van ez kiemelten fontos csoportok esetében, annál is inkább, mert éppen ezzel adhatunk hozzá az ellenőrzött ismeretek halmozódásához. Erre int az a szakirodalomból idézett meg-

állapítás is, hogy a skála két oldala kevésbé függ a közpolitikai preferenciáktól, inkább pártpolitikai szimpátiát tükröz. A szerző egyes kulcskérdések kapcsán ellenőrzi is az alternatív tagoltságok magyarázóerejét.

A másik megjegyzés a skála felosztására vonatkozik. A kutató döntése, hogy a leíró eredményeket átlaggal és szórással, vagy táblázatokkal prezentálja-e, s ezen belül milyen összevonásokat alkalmaz. Többféle csoportosítás lehetséges, szakmailag a legtöbb nem kifogásolható, de mindegyiknek vannak implicit tartalmi következményei. Lehet úgy eljárni – a szerző ezt teszi –, hogy a közép kategóriáját egy osztályközre redukálja, és a két szélső pólusba sorolja a többit. Lehet úgy is, hogy a jobb, a közép és a bal arányosan, három-három kategória összevonásával áll elő, s lehet a középet még jobban kiterjeszteni, ha az érdeklődés a szélső álláspontok megismerésére irányul. Az első opció polarizáltabbnak mutatja a csoportot, mivel arányaiban két nagy tábort jelenít meg. S van egy olyan következménye is, hogy az attitűdöket illetően kevésbé markáns képet mutathat, mivel a pólusok magukba foglalják a mérsékelt álláspontokat is. A szerző nyilván kísérletezett a különböző megoldásokkal, s feltehetően az elitkutatásokra jellemző kis elemszám miatt döntött a szélesebb jobb–bal kategorizálás mellett. Mindazonáltal jó volna tudni, megmaradna-e ez a polarizáltság a kulturális elitben, ha a közép kategóriáját arányosan alakítjuk ki. Gyaníthatóan nem, mivel a kulturális elit egynegyede még így is a szűken értelmezett középbe sorolta magát. Ha a magyarázó modellekbe a jobb–bal folytonos változóként kerül be, akkor a dolognak csak a leíró eredmények bemutatása során van jelentősége, ha azonban kategoriális változóként, akkor a magyarázatban is fontos. Így most a leíró részekből annyi tűnik ki, hogy a kulturális elit kétötöde a bal-, harmada pedig a jobboldalra sorolja magát, továbbá az előbbi 2001 óta hullámzó, az utóbbi pedig folyamatosan emelkedő arányt jelez. A magyarázó modellekből pedig az látszik, hogy a magukat jobboldalinak vallók körében felül-

reprezentáltak a médiaszerepléseik révén ismertté vált személyek (tíz évvel korábban ez inkább az elit baloldali tagjait jellemezte). A baloldali beállítottságúak körében többségben vannak azok, akik 2010 előtt kerültek be az elitbe. Ezt a hatást gyengítik az MMA és az MTA akadémikusai, mivel 2010 előtt zömmel már ők is a kulturális elit tagjai voltak, noha inkább jobboldali és konzervatív nézeteket vallanak.

Aki a reputációs rangsorokat kedveli, a könyv második felében és a függelékben talál böngészni valót. A kulturális elit tagjainak egyebek közt arra a kérdésre is válaszolniuk kellett, hogy kit tartanak a jelenlegi magyar kulturális élet öt legkiemelkedőbb alakjának. Azok szavazataiból állt össze a reputációs lista – amely 2018-ban 114 főt tartalmazott –, akik legalább három nevet megadtak. Zömmel írók, alkotó- és előadóművészek, elvéve néhány tudós nevével találkozhatunk itt, sőt valamilyen okból – igaz, eléggé a lista vége felé – még a miniszterelnök nevével is.

Mivel hasonló módszerrel a szerző már 2009-ben is készített összeállítást, akkor 92 névvel, mód nyílik az időbeli összehasonlításukra. A két időpont között a reputációs elitnek minden hatodik tagja elhunyt, így a lista éléről Esterházy Péter, Kocsis Zoltán és Kertész Imre. A 2018-as lista élén Nádas Péter áll Alföldi Róbert, Fischer Iván és Lovász László társaságában, az utóbbi elismerését szakmai és vezetői teljesítménye mellett vélhetőleg az MTA-kutató-hálózat elcsatolása elleni fellépése is növelte. Egyébként – bár a halálozásokat leszámítva az élboly viszonylag stabil –, a teljes lista mintegy felét újonnan megnevezettek teszik ki, ami két dolgot jelent. Egyrészt a kulturális elit körében tartós konszenzus él arról, kik a kortárs magyar kultúra legkiemelkedőbb alakjai. Másrészt a kulturális elit tagjai által így megnevezettek szélesebb köre változókéony, az ilyen értelemben vett reputációs elit fluktuációja kétszer akkora, mint a kulturális elité.

A szerző azonban nem állt meg a listák belső dinamikájának ismertetésénél, hanem – Kisfalusi Dorottya és Vit Eszter segítségével – kapcsolathá-

ló-elemző módszerekre támaszkodva azt is megvizsgálta, van-e összefüggés a reputáció és a homofília között. Kimutatható az elitegyetemek végzettjei, az azonos kulturális területen tevékenykedők, a médiában szereplők és a kulturális díjjal jutalmazottak körében is. Az utóbbiak, bár jelölőként hajlamosabbak a nem díjazottak közül választani, jelöltként mégis innen kapnak nagyobb arányban megnevezést, ami feltehetően a kis elemszámmal is összefügg. (A kulturális elit mintája 458 főből állt, részleges adathiány miatt a modellekben 346 fő válasza szerepeltek.)

A politikai homofiliával kapcsolatos tanulság az, hogy a jelölt és jelölő politikai beállítottságát illető hasonlóság a baloldalon valóban érvényesül, ám a jobboldalon csak akkor, ha az elit azon tagjait, akik kiemelkedően sok jelölést kaptak (a könyv e ponton kevésbé szerencsés terminológiájával: a sztárokat), kihagyjuk az elemzésből. Ez nagyjából azt jelenti, hogy a jobboldali politikai identitásuk elismerik a kulturális elit kiemelkedő alakjait, s csak azon túl hat jelöléseikre politikai szimpátia. A középen állóknál nem volt szignifikáns kapcsolat a homofília és a reputáció között. Kérdés persze, a jelölők mennyire ismerik a javasoltak politikai beállítottságát, ami egyesek közéleti megnyilatkozásaiból kikövetkeztethető, másoknál nem. A módszertan nem köti ki, hogy a jelöltek politikai nézetei a jelölők számára ismertek legyenek, csak a kutatónak kell rendelkeznie ilyen, a kérdőívől származó információkkal a besoroláshoz. A másik kérdés pedig ez: mennyire számít, hogy hol húzza meg a kutató a jobb és a bal határait, s vajon arányos teret hagy-e a középen állóknak? Természetesen joggal feltételezhetjük, hogy számít, s bizonyára itt is készült többféle háttérszámítás. Érdemes lenne egyszer azok eredményeit is módszeresen szemügyre venni.

Az irodalmi mező szerkezetét intézményi tagság és reputációs listák, valamint húsz íróval készített interjú alapján tárgyalja a szerző, akit e ponton főként két kérdés foglalkoztat: Milyen intézmények és hálózatok alakítják az elismertséget, és miként hat a politikai polarizáció

az irodalmi mező működésére. Az első megválaszolásához összeveti a reputációs listát a SZIMA, az MMA, valamint a Digitális Irodalmi Akadémia (DIA) névsoraival és a húsz interjúalany válaszaival, akiket arról is kérdezett, kit tartanak a kortárs irodalom legkiemelkedőbb művelőinek. Tizenhat író neve három vagy több kontextusban is felbukkant, (az azóta elhunyt) Tandori Dezsőt mind az öt közegben méltányolták. Az írókkal készült interjúkban felbukkanó és a tágabb kulturális elit által nagyra becsült nevek között akad néhány eltérés. Konkrétan a kulturális elit által megnevezett kiemelkedő íróknak közel fele nem szerepel az írók által említettek listáján, és fordítva, az írók által emlegetett huszonkét kiemelkedő név mintegy harmada nem, vagy kevésbé ismert és elismert a kulturális elit körében. A külső és a belső reputáció tehát még a kulturális eliten belül is elég jelentősen eltér. Ennek egyik oka az lehet, hogy egyik esetben a hazai kultúra kiemelkedő személyiségeiről kérdeztek, akik között az idősebb, már befutott és a médiából is jól ismert írók fordulnak elő nagyobb arányban. A másik, hogy a „céhbeliek” belülről ismerik a mező informális viszonyait, a fiatal és a középgenerációhoz tartozó személyiségeket, látják, ki tehetséges, ki kooperatív, ki narcisztikus, ki vesz részt a mentorálásban. Nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a költészetnek is, nagyobb arányban neveznek meg költőket, mint a kulturális elit más csoportjaihoz tartozók.

Az írókkal készített interjúk mintavétele a hálóba módszeres követte, a szerző igyekezett több kiindulópontot biztosítani, s a telítettségi szint eléréséig kontrollálni, hogy merre gördül a hálóba. Mivel azonban az interjúk kiemelt témája a szekértáborok jelentősége volt, a beszélgetések is jórészt e körül forogtak. Nem mintha okunk lenne kétségbe vonni ennek jelentőségét, hiszen világnézet, ízlés- és stíluspreferenciák, vagy egyszerű generációs elkülönülések és vonzalmak alapján szerveződő csoportosulások mindig is tagolták a modern irodalmi életet. Kristóf Luca az ilyen esetekre kidolgozott fogalmi eszköztárat alkalmazva, röviden, de

plasztikusan írja le a kapuőrök szerepét, a felszentelés és a legitimálás mechanizmusait. Az azonban nem magától értetődő, hogy a sokfajta tagoltságot a kormányzati akarat-hoz igazodva, a politikai polarizáció tengelye mentén kell elrendezni. Az eredmény az interjúrésztelkekből kiérződő frusztráció és az elégedetlenség a szekértábor-léttel. Az alkotók sokszor és sokféle okból elégedetlenek. Az elégedetlenség lehet ösztönző erő, ám az interjúkból kiolvasható fajtája nemigen táplálja az alkotókedvet, inkább levertséget, fásultságot tükröz. Csak abban bízhat az olvasó, hogy a kép árnyaltabb volna, ha a kutatás nem ragadna le a szekértábor-logika bemutatásánál.

A színházi esettanulmány jól alkalmazza a stratégiai akciómezők fogalmi készletét. Ez a Fligstein és McAdam által vázolt fogalmi keret – a Bourdieu-étől némileg eltérően – a befutottak és kihívók küzdelmeként láttatja az eseményeket, amelyeket külső beavatkozás okozta válságként ábrázol. A színházi élet valóban rendelkezik a magas szinten intézményszerű mező és a hozzá tartozó szakmák legtöbb sajátosságával. Szervezetekbe tagolódik, hierarchizált, a belső koordinációt és külső érdekképviseletet szövetségek látják el, a rutinációt felsőfokú képzés alapozza meg, a viselkedésmintáknak szakmaspecifikus informális szabályok és formális törvények adnak keretet, a résztvevőket sűrű interakció és kollektív identitástudat jellemzi. A kihívók eszköztára – erős politikai támogatással és az anyagi erőforrások ígéretével – itt is az elitváltás, alternatív szövetség létrehozása, kibékíthetetlen beállított érték- és érdekalapú konfliktusok generálása volt. A színház nem önfenntartó, miként a kulturális élet legtöbb területe sem, így mecénatúrára, állami vagy önkormányzati támogatásra szorul. Elvileg tehát az erőforrások megvonásával, átcsoportosításával az átalakítás könnyen kivitelezhetőnek látszik. Ez a felfogás azonban nem vet számot a kollektív identitás és a viselkedéskódok erejével, azzal, hogy a szakmai minőségről meglehetősen egységes kép él a résztvevők fejében. Nem csupán az értékrendet nem

sikerült így módosítani, de a szakmai felsőoktatás átalakítására tett kísérlet is heves ellenállásba ütközött. Az SZFE hallgatói és oktatói nem fogadták el azt az alapítványi működési formát, amely a szakmai testületek autonómiáját nem biztosította. Mindenesetre az ellenállás nyílt formája kavicsnak bizonyult a NER kultúrpolitikai gépezetében. A színházi mező esetét a szerző interjúkra és médiaelemzésre támaszkodva mutatja be. Az olvasó dolgát e ponton megkönnyítette volna, ha a dokumentáció – az időszak és a kulcsszavak mellett – a médiaforrások felsorolását is tartalmazza.

A kulturális elit szélesebb körű társadalmi ismertségét és elismertségét Kristóf Luca egy osztott minta, általános népességfelvételen tesztelte. A minta egyik felének zárt kérdésekre kellett válaszolnia, egy előre megadott listából kiválasztva, kit tartanak a magyar kulturális élet legnagyobb alakjainak. A másik csoport nyitott kérdésekre válaszolt, és saját elképzelése szerint alkotta meg a névsort. A két lista eleje jelentősen átfed, és a közvélemény választásai visszaigazolták a kulturális elit reputációs önképét. A válaszokat befolyásolta az iskolai végzettség, esetenként az életkor is, de a válaszadók politikai identitása általában nem. A szerző következtetése szerint ez arra utal, hogy a kortárs kulturális kánon átírására tett kísérletek egyelőre sikertelenek.

Érdemes folytatni az ilyen kutatásokat. Jó volna, ha nem korlátozódnának pusztán az erőforrásokért és a reputációért folytatott csatározásokra, s nemcsak a polarizált politikai szekértáborokra figyelnének, hanem az alkotási folyamatra is értelmeznék a megküzdés és harc metaforáit. Akkor központi kérdés lehetne, hogy miként gondolkodnak a kulturális elit tagjai a világról, mit tartanak kívánatosnak és miért, s amit annak tartanak, hogyan gondolják kivitelezhetőnek. Hogyan látják ennek esélyeit és benne a saját szerepüket? Ha valakitől, tőlük igazán érdemes lenne egyszer mindezt megkérdezni. Nem kell elitistának lenni ahhoz, hogy érezzük: egy ilyen kutatás fontos és orientáló eredményeket hozhatna.

Kikre gondolunk és miért, ha a kulturális élet kiemelkedő szereplőit kell megneveznünk? Miért éppen azok jutnak eszünkbe, akik? Ebben mennyire meghatározó az alkotás hatásának emléke és médiavisszhangja, illetve a közéleti szerep iránti szimpátia? Mennyire önállóak a választásaink, s mennyire támaszkodunk mások véleményére? Egyszer ezekre a módszertani kérdésekre is érdemes lenne pontosabb választ adni, a felhalmozott kutatási tapasztalatokra és kognitív interjúkra támaszkodva, mintegy a tartalmi vizsgálat módszertani melléktermékeként.

Jó volna egy újabb kutatás a közéleti értelmiségről is. Ők azok, akik esszéikkel, médiamegnyilatkozásaikkal kitöltik a politikai elit és a közvélemény közötti információs teret, s közvetlenebb befolyást gyakorolnak mind az elitre, mind pedig a közvéleményre, mint az alkotóművészek és a tudósok legtöbbje. Persze Kristóf Luca korábbi, doktori disszertáción alapuló könyve, a *Véleményformálók* (L'Harmattan – MTA TK, Bp., 2014.) már egyszer nekifutott ennek a témának, de még akad számos megválaszolatlan kérdés. Részint azért, mert indokolt lehet a korábinál szűkebb csoportra fókuszálni, részint azért is, mert azóta sok minden változott.

Mindez azonban egyelőre alighanem jámbor óhaj. Végére is a *Kultúrscaták* – politikai olvasata szerint – afféle jelentés kisebb csatamezőkről, s arról számol be, hogy milyen zavarokat okoz, ha a kulturális mezőt átjárja a kormányzati akarat által generált nagypolitikai polarizáció. Meglehet, hamarosan újabb kutatást kell kezdeményezni – már ha lesz, aki belevág – arról, hogy mi történik a kultúrával és a hétköznapi élettel, az elitekkel és az állampolgárokkal akkor, ha a nagypolitika összezavarodik, mert beszippantja a még nagyobb politikai események erőtere.

## Tanulmányok a budapesti beszédről a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján

Szerk. Kontra Miklós, Borbély Anna. Bp., Gondolat, 2021. 355 old., DVD melléklet, 4000 Ft

A budapesti beszédnek nincs jó híre. „Pest feketére fest” – ahogy a régi vidéki mondás tartja. Ez a rossz vélemény kiterjedt a nyelvhasználatra is, amelyet idegenesnek, németesnek, sőt egyenesen romlottnak szoktak nevezni. A szegediek „mekegőnek” tartják, igaz, az ő-ző nyelvjárás változatosabb hangzású. Másokat zavar az, hogy a fővárosiak a nevek előtt is kiteszik a határozott névelőt: *a Pista, a Zoli*, és gyakrabban használnak idegen hangzású szavakat, régebben elsősorban német eredetűeket, manapság főleg amerikanizmusokat.

A budapesti nyelvhasználat eltér minden magyar nyelvjárástól. A fővárosba beköltöző vidékiek már régen sem tartották meg anyanyelvjárásukat, beszédükkel is belesimultak az egységesülő nyelvhasználatba. Másrészt viszonylag sok nem magyar anyanyelvű ember élt itt. Sok német iparos, kereskedő telepedett le a XIX. században, hozta magával mestersége szaknyelvét, ennek nyomai ma is megtalálhatók bizonyos szakmák műhelynyelvében.

A német polgárok anyanyelvükön olvasták a napilapokat, német színházakba jártak, kulturális orientációjukat is ez határozta meg. A fővárosba beköltöző zsidó családok otthon beszélt nyelve a némethez szókinsében erősen kapcsolódó jiddis volt, a haszkala által megérintett művelt rétegeké pedig a német.

Ilyen értelemben a XIX. század végén a fővárosi nyelvhasználat – kiejtésben, szókinsében – megmutatózó idegenszerűsége nyelvi tény volt. Az MTA Nyelvtudományi Bi-

zottságának megbízásából 1872-ben megindított folyóirat, a *Magyar Nyelvőr* éppen ennek legyőzését, a „tisztaságot, a helyességet” tűzte zászlajára. Első szerkesztője, Szarvas Gábor ennek nevében folytatott kérelhetetlen harcot a magyartalanságok, elsősorban a németességek ellen. A romlott pesti nyelvvel szemben a hiteles nyelvi régiség és a nyelvjárások értékeinek megőrzésére és gyűjtésére buzdította az olvasókat.

A neves nyelvtörténész, Bárczi Géza korszerűbben vélekedett a fővárosi nyelvhasználatról. A *pesti nyelv* címmel 1932-ben megjelent tanulmányában megvédte a főváros népének „ingadozó és tágabb lelkiismeretű nyelvérzékét” a puristák legvadabb vádjai ellen, és javaslatot tett a fővárosi nyelvhasználat alapos kutatására.

Az előítéletek továbbra sem szűntek meg, sőt rátevődtek a fővárosból sugárzó rádió, később pedig a televízió nyelvhasználatára is. Amikor az 1970-es évek végén az MTA Nyelvtudományi Intézetében a nyelv művelő kérdésekben érkezett levelekre kellett válaszolnom, számos olyat olvastam, amelyben azt kérték „Lőrincze elvtárostól, hasson oda, hogy a magyar televízióban ne jidlizzenek, hanem tiszta magyar nyelven beszéljenek”. Ezzel összefüggésben „becsületes, vidéki, igazi magyar arcokat” is kívántak látni a televíziós képernyőn.

Ebből világos, hogy az „idegenes” pesti nyelvvel kapcsolatos sztereotípiák összekapcsolódtak a „népi–urbánus” ellentéttel, azon belül pedig a mélyen a magyar köztudatban élő antiszemitizmussal.

Némi előzmények után a magyar főváros nyelvhasználatának átfogó tudományos feltárása az 1980-as években indult meg az MTA Nyelvtudományi Intézetében. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) koncepciójának kidolgozója és a munkálat szakmai irányítója Kontra Miklós volt. Az élőnyelvi kutatások 1985-től 2010-ig folytak. (Részleteiről ezen a honlapon lehet tájékozódni: <http://buszi.nyud.hu/>.) A BUSZI-nak több változata is van, az itt ismertetett kötet tanulmányai a BUSZI-2-ről szólnak. Az anyagát 1987-ben vették fel, kódolása és ellen-

őrzése 2002-ig tartott. A kutatócsoport 1988–89-ben felvett még újabb 200 interjút – ez lett a BUSZI-3 és BUSZI-4, ez az anyag azonban jórészt csak az archiválásig jutott el.

Ezek az évszámok azt mutatják, hogy a kutatás lendületesen indult, azután lefulladt, és csigalassúsággal haladt tovább. Kontra ennek okairól ezt írja: „A BUSZI a magyarországi szocializmus legvégén kezdődött, s az első öt év után a munkánk vizsgátagságos intézeti és finanszírozási körülmények között zajlott. Mi normális, Labov inspirálta kutatásként terveztük meg a munkánkat, csak közben befuccsolt a szocializmus.” (14. old.)

Egy ilyen nagyságrendű vizsgálat megindításához két alapvető feltételre volt szükség. Mindenekelőtt megfelelően érzékeny és strapabíró technikai eszközökre. Németországban Eberhard Zwirner már 1932-ben intézetet alapított hangzó anyagok kutatásának céljából. A zömében könnyen égő sellaklemezekeken tárolt felvételek a második világháború idején megsemmisültek. Zwirner a háború után is folytatta a hanganyagok gyűjtését, már biztonságosabb eszközökkel. Ezek az archív felvételek digitalizálva ma mindenki számára hozzáférhetőek a mannheimi Leibniz-Institut für Deutsche Sprache hangarchívumában. Ugyanitt folyt az 1970-es években *Stadtgespräch* néven egy szociolingvisztikai szempontú kutatás is Werner Kallmeyer vezetésével.

Magyarországon sokáig csak dialektológiai hangfelvételek készültek, mivel – az előbb említett értékválasztás alapján – a kutatók ezeket tartották megőrzésre érdemesnek. A második világháború után hanglemezekre rögzített tájnyelvi felvételek most már digitalizáltan érhetők el a kutatók számára. Más kutatóhelyeken is tárolnak tájnyelvi korpuszokat, ezek mind fontos alapanyagai a feldolgozásnak és az oktatásnak.

A BUSZI volt az első jelentős nagyságú korpusz, amely célzottan fővárosi emberek nyelvhasználatának rögzítését tűzte ki céljául. A magnetofon alapvetően változtatta meg a gyűjtés metodikáját, az egyre érzékenyebb mikrofonok mind fino-

mabb megkülönböztetéseket tettek lehetővé – ezek közvetlenül hatottak a tudományos munka minőségére.

A másik szükséges feltétel a korszerű szaktudás. Kontra Miklós és a munkában komoly részt vállaló Bartha Csilla az Egyesült Államokban sajátította el a survey típusú kutatás módszertanát, mindkettejük doktori disszertációja erről tanúskodik. A Nyelvtudományi Intézetben sikerült a csoportmunkához felkészült és fegyelmezett dolgozó társakat találni.

Nem feledkezhetünk meg a kutatás támogatásáról sem. Elsőként Herman József igazgató látta be az élőnyelvi korpusz létrehozásának tudományos jelentőségét, ő hívta meg Kontrát a Nyelvtudományi Intézetbe. Az intézeti forrásokon kívül később OTKA- és más pályázatok is segítettek pénzügyi szempontból a munkát.

Minden empirikus kutatás alapja az adatközlők szociológiailag értelmezhető kiválasztása. Ebben az esetben ezt az garantálta, hogy a nyelvészeti kutatás közvetlenül kapcsolódott Angelusz Róbert és Tardos Róbert „Kulturális-kommunikációs rétegződés” című 1987-es kutatásához, így megoldódott a rétegzett reprezentatív mintavétel kérdése.

A BUSZI-interjúk során a megkérdezetteknek tesztfeladatokat kellett megoldaniuk: mondatkiegészítés, minimális párok, szócsoporthoz felolvasatása, szópárok megkülönböztetése hallás után, szódefiníció kiválasztása, egy ismeretlen tárgy megnevezése. Ítéletalkotásra készítették a vizsgálat résztvevőjét: melyik változatot tartja helyesnek, ő melyiket használja. Ezt egy félig irányított beszélgetés követte előre meghatározott témákról. Ezek alapján mérhető a beszédprodukción és a nyelvi tudatosság szintje.

A kutatás megtervezője és vezetője, Kontra Miklós a nagy szociolingvisztikai kutatás kényszerű lezárása, vagy inkább abbahagyatása után egy évtizeddel úgy döntött, hogy munkatársával, Borbély Annával együtt az olvasók elé tárja az adatgyűjtés és -feldolgozás közben született legfontosabb tanulmányokat. Az íráskor többnyire már megjelentek szakmai

fórumokon, de így együtt, egymást értelmezve gazdagabb tudást kínálnak az olvasónak. Nem csak udvarias gesztus őket – többnyire kiegészített formában – összegyűjtve kiadni, ez a (nyelv)tudománytörténeti szempontú átgondolásra is lehetőséget ad.

Kontra három bevezető tanulmánya elhelyezi a minden eddiginél színvonalasabb és nagyobb korpusz létrehozásának kronológiáját a magyar tudomány és társadalom történetében. Reményi Andrea Ágnes a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú kódolási rendszerét ismerteti. Borbély Anna és Bartha Csilla közös írása az interjúzás, lejegyzés és kódolás legfontosabb tanulságait foglalja össze a BUSZI-2 alkorpuszra nézve.

Kontra Miklós írása (*Átlagos mondathossz a BUSZ-2-ben?*) állást foglal egy fontos elvi kérdésben. Míg az írott szövegekben a mondatzáró írásjelek egyértelműen jelzik a mondathatárokat, az élőbeszédben ez sokszor megállapíthatatlan. Az ilyen jellegű tagolással ezért nem is próbálkoztak a vizsgálat folyamán, a válasz az írás címére tehát ez: nem állapítható meg.

A kötet törzsanyaga konkrét és alapos elemzéseket tartalmaz a BUSZI-2 hanganyagának tapasztalatai alapján. Ezek a tanulmányok olyan témákat tárgyalnak, amelyek nemcsak a nyelvészeket, hanem a nyelvet beszélő laikusokat is élenként érdeklik.

Hattyár Helga, Kontra Miklós és Vargha Fruzsina Sára 2009-es írása arról szól, van-e a budapesti közbeszédben zárt *ē*. A zárt *ē* Kodály Zoltán legfőbb nyelvművelő rögeszméje volt. Szerinte a magyar köznyelvnek a sok nyílt *e* által „mekegővé” vált hangzását szebbé lehetne tenni azzal, ha az egész beszédközösség használatába bekerülne a főként dunántúli nyelvjárásokban elterjedt zárt *ē*. Ennek érdekében saját kiadványai-ban, például a bicíniák szövegében következetesen jelölte is őket.

A BUSZI hanganyagán végzett vizsgálat azt bizonyította, hogy a tősgyökeres budapestiek csakugyan nem ejtik a zárt *ē*-t, csak a gyerekek között vidéken élők hozták még magukkal. Hogy a beszédpercepcióban megkülönböztetik-e a kétfé-

le *e*-t, ezt nehéz megállapítani, akár a kísérletben használt tesztszavak: *hēgyēs – hēgyes*, akár más hasonló segítségével. Az is világos a tanulmány alapján, hogy Kodály ötlete, mely szerint mindenkinek meg kell tanítani a zárt *ē*-t – kivitelezhetetlen és tulajdonképpen fölösleges is. Amennyi energiába kerülne, azzal előre lehet jutni egy idegen nyelv ismeretében.

Borbély Anna és Vargha András tanulmánya az *l* variabilitását vizsgálta öt foglalkozási csoportban. Ez a hang szótagzáró helyzetben megmaradhat, de rövidülhet, vagy akár ki is eshet a megelőző magánhangzó megnyúlásával egy időben. Ezek az alakok társadalmi jelentések hordozói: a *föld* alak a normatív, a *főd* nyelvjárási, ezért javasolják a nyelv-művelők a kerülését az úgynevezett művelt köznyelvben. A szerzőpár öt foglalkozási csoportban, tanárok, egyetemisták, bolti eladók, gyári munkások és szakmunkástanulók körében vizsgálta a jelenséget.

A tanulmány azt bizonyítja, hogy a foglalkozás és ennek a változónak a használata szoros összefüggésben áll egymással. Világos az is, hogy a szabályszerűség nem egyértelmű és nem egyszerű. Voltak olyan tagok a csoportokban, akik eltértek a csoport átlagától. A szerzők szerint „nem lehet pontos az a megállapítás, hogy egy-egy társadalmi (pl. foglalkozási) csoport minden tagja ugyanazt a dialektust használja” (181. old.). A beszédpartnerek nyelvhasználatát egyébként idomul egymáshoz, a beszéd sebességéhez is, ez is befolyásolhatja az említett jelenség felbukkanását vagy hiányát.

Mátyus Kinga, Bokor Julianna és Takács Szabolcs tanulmánya a *-ban*, *-ben* határozórag használatát tárgyalja a korpusz adatai alapján. Ez egy különösen érdekes kérdés, hiszen erre a nyelv(észeti) szempontból nem érzékeny emberek is reagálnak: azt, aki hol? kérdésre *-ba*, *-be* ragos alakkal válaszol, kulturálatlanként, műveletlenként bélyegzik meg. Ennek a hatására alakulnak ki az olyan hiperkorrekt formák, mint a *megyek az iskolában*. A szerzők a rendelkezésükre álló adatok alapján azt állapították meg, hogy a férfiak több-

ször használták a sztenderd alakokat, mint a nők, az 1945 előtt születettek több nem sztenderd alakot használnak, mint az 1945 után születettek.

Ez ellentétes két általános vélekedéssel, miszerint a nők nyelvhasználatát jobban követi a sztenderdet, mint a férfiaké, és az „öregek” szében, helyesebben beszélnek, mint a fiatalok.

Borbély Anna írása két morfológiai változó statisztikai és szociokognitív elemzésével foglalkozik. A *nákozás*, az iktelen ige egyes szám első személyű használata, például *én tudnák*, a *süksükölés* mellett a legmegbélyegzettebb nyelvhasználati forma. A BUSZI-s anyagba kevés ilyen spontán példa került be, ez mutatja, hogy a beszélők jó része tisztában van ennek a megítélésével, és igyekezett elkerülni interjúhelyzetben. A másik változó, a *jösztek jöttök* helyett ritka, de nem megbélyegzett, inkább népiesnek ítélt forma.

Kassai Ilona az *-e* kérdőszó mondatbeli helyzetéről írt. Az összehasonlítások alapján a normatív hely megtalálása legkevésbé a gyári munkásoknak sikerült, őket követték a szakmunkástanulók, majd a bolti eladók. A leginkább normatív nyelvhasználat a tanároknál és az egyetemistákra volt jellemző.

Daniel Szeredi tanulmánya a vonatkozó névmások használatát tárgyalja. Az *amely* névmás a normatív nyelvhasználatban a főmondat egyik mondatrészére utal, az *ami* az egész főmondatra. Az utóbbi időben az *ami* kezd terjedni az előző szerepben is. Szeredi vizsgálatai is ezt igazolják, de lényeges különbséget mutatnak ki a társadalmi csoportok között. Az iskolázottabb, magasabb presztízsű emberek az *amelyet* használják, esetenként még az egész főmondatra vonatkozó *ami* helyett is, tehát hiperkorrekt módon.

Kontra Miklós a szóalkotás folyamatát tárja fel. A kísérleti személyeknek egy akkor még ismeretlen tárgyat, egy *kapocskiszedőt* kellett kreatív módon megnevezniük. A magyar anyanyelvű megkérdezettek zöme gond nélkül talált ki olyan magyar kifejezést, amely jól utalt a tárgy használatára. A csíkszeredai példa azt mutatja, hogy kisebbségi

nyelvi helyzetben a tárggyal együtt a megnevezés is átkerül(het) a többségi nyelvből a kisebbségibe, jelen esetben a románból a magyarba.

Bartha Csilla és Hámori Ágnes tanulmánya *A stílus a szociolingvisztikában, a stílus az interakcióban* címet viseli. Interjúkezdeteket vizsgálnak, ez az a helyzet, amikor a megkérdezett a saját helyzetét, identitását határozza meg az interjút vezető terepmunkás számára. Közli, hogyan szólítsák, tegezzék vagy magázzák, ez lehorgonyozza – bár nem feltétlenül – a szereplőket az interakció egész idejére. Stílusváltások megfigyelhetők a beszélgetés folyamán, de néhány jellegzetes társas stratégia jól kirajzolódik, ezek arcvédő és megjelenítő célúak.

Bartha Csilla és Hámori Ágnes másik írása a beszédmodok dinamikáját vizsgálja az interakcióban. A beszédalkalmazkodás-elmélet lényege az, hogy az interakciós partnerek hozzáigazítják beszédjüket egymáshoz. A kutató figyelme a terepmunkások viselkedésére irányul. A legjelentősebb különbség az ő kommunikációjukban a tanárokkal és a szakmunkástanulókkal, tehát társadalmi presztízs alapján két szélsőnek tekinthető csoport tagjaival folytatott beszélgetésekben mutatkozott meg.

Kontra Miklós *Megjegyzések a BUSZI-2-beli nyelvi bizonytalanságról* című cikkében azt bizonyítja, hogy a megkérdezettek, bárki máshoz hasonlóan, nem ítélik meg pontosan a saját nyelvhasználatukat. Vannak, akik azt hiszik, másoknál jobban követik az általuk elfogadott nyelvi normát, mint valójában. Ők azok, akik fontosnak tartják a „helyes” beszédet, gyakran megszólítják másokat vélt vagy valós „hibáik” alapján, miközben gyakrabban ítélnék hiperkorrekt vagy stigmatizált alakokat „helyesnek”, mint azok, akik lazán, akár nemtörődő módon viszonyulnak a saját nyelvhasználatukhoz.

Kontra Miklós *Mustra a BUSZI-2 kétdimenziós tesztadataiból* című írásában azt mutatta meg, milyen hatást gyakorol a nyelvhasználatra a foglalkozáson kívül a nem, az életkor, valamint az, hogy valaki tősgyökeres fővárosi, vagy hosszú éveket töltött el vidéken. Úgy tűnik, a legerősebb

hatása a foglalkozásnak van. Nem felejtethetjük el persze, hogy két csoportnál, a tanároknál ez befejezett egyetemi tanulmányokkal jár együtt, az egyetemistáknál pedig befejezetlennel. A foglalkozás változó tehát szorosan összefügg az iskolai végzettséggel.

A kötethez egy DVD is tartozik, ezen meghallgatható a gazdagréti kábeltévéből származó hanganyag, és tartalmazza Varga László két tanulmányát ennek intonációs átírásáról. Meghallgatható továbbá két eredeti hangfelvétel, átiratukból a lejegyzés, kódolás folyamata is rekonstruálható.

A kötet publikálását „a szerzőknek az a szándéka indokolja, hogy megóvják a feledés homályától azt a sok kutatási információt és eredményt, amit ebben a kötetben összegyűjtöttek” – olvashatjuk a fülszövegben. Jogos aggodalom tölti el azokat a nyelvészeket, akik hosszú évek kemény munkájának írásban összefoglalt eredményeit látják porosodó polcokon, a hangfelvételeket pedig a megőrzés minimális feltételeit sem biztosító raktárakban.

Aggodalmukat én mélyen átérzem és osztom, ezért szögezem most le: nagyon nem értek egyet Kiss Jenő megállapításával, amelyet e könyvről írt recenziójában fejtett ki, azaz hogy az élőnyelvi korpuszokat egyfajta nyelv(észet)i divatnak minősíti: „a jövőre gondolva, amikor a jelen nagy élőnyelvi korpuszai veszítenek újdonságukból...” (*Magyar Tudomány* 2022/2., 255. old.) Úgy véli, fölösleges a szerzők és szerkesztők aggodalma az élőnyelvi kutatások jövője miatt, hiszen, ahogy egy avítas bonmot-val utal rá, majd jönnek új divatok, vagy ha nem, előveszik a jól bevált régít.

Nos, ha az élőnyelvi kutatásokat évtizedekre felfüggesztik, akkor pótolhatatlan hiány keletkezik a nyelvhasználatról szóló ismereteinkben. Nem tudhatjuk meg, hogyan fejlődtek vagy szűntek meg a BUSZI korpuszában az 1980-as években kimutatott tendenciák. Ha tovább folyt volna a korpuszepítés, akkor most tudnánk, folytatódott-e a budapestiek nyelvhasználatában az ikes igealakok visszaszorulása, a tárgyas igeragozás pontatlan használá-

ta, amelyet Kontra legutóbb említett írásában kimutatott.

Meg kell érteni: hosszú távú attéktésünk csak úgy lehet a magyarok nyelvhasználatáról, ha megbízható adathordozókon őrizzük meg, dolgozzuk fel a korpuszokat, ahogy a mannheimi Leibniz-Institutban teszik az 1940-es évek végétől.

Sok szóvirág és értelmes frázis hangzik el köztereken ünnepi alkalmakkor a magyar nyelv értékéről és nemzeti összetartozásunkban játszott kivételes szerepéről. Ha a politika – és itt nem csak a tudománypolitikára gondolok – csakugyan tenni akar valamit az anyanyelv megőrzéséért, a kulturált nyelvhasználatért, könyvnyű dolga van. Támogassa hathatósan szakszerű kutatását: pénzzel, a nyelvészek és más kutatók erkölcsi és anyagi megbecsülésével, a korszerű kutatási feltételek megteremtésével.

**HUSZÁR ÁGNES**

## Nagy Péter Tibor: Vallásosság – történet – szociológia

*Iskolakultúra könyvek 53. Iskolakultúra, 2021. (<http://mek.oszk.hu/22100/22109>)*

A szerzőt elsősorban oktatáskutatóként ismerik, ebbe a témába vágó írásait *Oktatás – történet – szociológia* címmel tette közzé (Gondolat, Bp., 2012). Ennek mintegy párdarabja a vallásszociológiai tanulmányokat tartalmazó újabb kiadvány. A kötethez írt előszavában Kamarás István leszögezi, hogy néhai Szántó János és néhai Tomka Miklós munkáin túl a magyar vallásosság térképéről leginkább Nagy Péter Tibortól lehet tájékozódni. A szerző a bevezetőben ismerteti az itt összegyűjtött írások történetét. A különböző alkalmakra készült tanulmányok elolvasása után világossá válik, hogy a „vallás és társadalom” témakörben az elemzések két alapvető forrásra – a vallási hovatartozást azonosító népszámlálási anyagra és a vallásosság több dimenzióját is

megkülönböztető közvélemény-kutatások sorozatára – támaszkodnak. Míg a korábbi munkái középpontjában állam és egyház(ak) viszonyának történeti változásai, a felekezet közötti egyenlőtlenségek és általában a vallásosság mértékét jelző mérőszámok módszertani problémái álltak, a 2000 utáni munkák tárgya már szinte kizárólag a vallások és a vallásosság dimenzióinak vizsgálata.

A nemzetközi vallásszociológiai szakirodalom évtizedeken át modernizáció és szekularizáció magától értetődőnek vélt összefonódásából indult ki, az 1990-es évektől kezdődően egyre erősödött az a meggyőződés, hogy ezt a „szekularizációs hipotézist” csak egy különös esetben – Európa esetében – támasztják alá a tapasztalatok és az adatok. Az egyik legismertebb valláskutató, Peter L. Berger ezt a felismerést és a velejáró csalódását a szociológiában a *Szociológia: kívül tágasabb?* című, nagy viszszhangot kiváltó írásában összegezte

(Sociology: A Desinvitation? *Sociology*, November – December, 1992), amely magyarul a *BUKSZ* 1993. őszi számában jelent meg Farkas Katalin fordításában. Ugyanezt a koncepciót képviselte Grace Davie (*A vallás szociológiája*. Bencés Kiadó, Pannonthalma, 2010.) és Tomka Miklós is, akivel Nagy Péter Tibor kimondva vagy kimondatlanul is vitatkozik a vallásos társadalom szekularizációjának jeleit vagy a szekularizált társadalom vallásosságának jeleit kereső tanulmányaiban. Ezért is foglalkozik olyan sokat azzal a módszertani kérdéssel, hogyan lehet értelmezni a vallásossággal, illetve a felekezeti hovatartozással kapcsolatos népszámlálási kérdésre adott „nem tartozik felekezethez” választ, illetve a válaszmegtagadást. Magyar történeti összefüggésben megállapítja, hogy a magyar liberalizmus 1918/19-et követő bukása után 1920 és 1990 között valamilyen rezsím részben a szekularizáció ütemét lassító vagy gyorsító körülményeket teremtett, részben pedig

bürokratikus is objektiválható eszközökkel olyan magatartásformák betartását kényszerítette ki, amelyek a társadalmat a ténylegesnél vallásosabbnak vagy pedig kevésbé vallásosabbnak mutatták. Ezzel szemben az ezredforduló (1990-től 2010-ig) magyar vallásosságát a differenciálódás jellemzi, épp ezért a csoport-specifikus vallásosság vizsgálata válik érdekessé, azaz hogy miben különbözik a fővárosiak és a vidékiek, a fiatalok és az öregek, illetve a diplomások és a legfeljebb középfokú végzettségűek vallásossága. És viszont: a vallásosság, a felekezeti hovatartozás milyen erős csoportképző tényező, mennyire alakítja a magyar társadalom szerkezetét, továbbá egyes véleményáramlatok (például a szerző által kidolgozott Csurka-indexszel mért antiszemitizmus) terjedését, elfogadottságát és a politikai preferenciákat.

**SZABÓ LAJOS**